

Συνοπτική αναδρομή στην υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στην Ελλάδα*

ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ

Εισαγωγή

Μετά τη γενική εισαγωγή στην υποβρύχια αρχαιολογία στο προηγούμενο τεύχος της *Αριάδνης*,¹ στο τεύχος αυτό θα επιχειρηθεί η συνοπτική παρουσίαση της μέχρι σήμερα πορείας του κλάδου στην Ελλάδα, με σύντομες αναφορές και σε σημαντικές υποβρύχιες έρευνες/ανασκαφές στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο. Ξεκινώντας από τα τυχαία ευρήματα του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, η διερεύνηση της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς θα επιχειρηθεί αρχικά με τις πρώτες συσκευές κατάδυσης, τα γνωστά χαρακτηριστικά σκάφανδρα με τις μπρούτζινες περικεφαλαίες που χρησιμοποιούσαν οι Αιγαιοπελαγίτες σφουγγαράδες μέχρι και το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η τελειοποίηση της συσκευής αυτόνομης κατάδυσης το 1943 άνοιξε νέους ορίζοντες στην υποβρύχια αρχαιολογία αλλά και γενικά στην προσέγγιση του βυθού, πολλαπλασίασε όμως, συγχρόνως, τους ανθρωπογενείς κινδύνους που αντιμετωπίζουν τα ενάλια πολιτιστικά αγαθά. Από τη δεκαετία του 1950, η υποβρύχια αρχαιολογία στην ουσία γεννάται και βαθμιαία ενηλικιώνεται στην Ελλάδα και την υπόλοιπη Μεσόγειο, μέχρι τις εξαιρετικές σημερινές τεχνολογίες που έχουν απίστευτα επεκτείνει τα βάθη και το εύρος των περιοχών που μπορούν να διερευνηθούν συστηματικά και με ακρίβεια, σε ελάχιστο συγκριτικά χρόνο.

* Για τη συμβολή τους στην ολοκλήρωση του παρόντος άρθρου θερμές ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια Κατερίνα Κόπακα, τον επίτιμο έφορο του Επιγραφικού Μουσείου Χαράλαμπο Κριτζά, το συνάδελφο στην ΕΕΑ Δρα Δημήτρη Κουρκουμέλη, τον επιμελητή Κώστα Ψυχογιού, τη Συντακτική Επιτροπή και τους ανώνυμους κριτές για τη συμπερίληψη του άρθρου στην παρούσα έκδοση, για τον χρόνο που δέδωσαν και τις καίριες παρατηρήσεις τους. Φυσικά, κάθε λάθος και παράλειψη οφείλονται αποκλειστικά σε μένα.

1 Θεοδούλου 2011α, 139-160.

Η αναφορά σε κάθε υποβρύχια έρευνα στον ελληνικό χώρο τα τελευταία εξήντα έστω χρόνια θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ενός ή και περισσότερων βιβλίων ή διατριβών. Εδώ θα παρουσιαστούν, επομένως, συνοπτικά τα κυριότερα δημοσιευμένα δεδομένα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως τις μέρες μας.

Συγκεντρωτικά στοιχεία για την ιστορία της υποβρύχιας αρχαιολογίας στην Ελλάδα βρίσκονται στις ακόλουθες εργασίες:

- Κριτζάς Χ., 1978, “Η υποβρύχια αρχαιολογία στην Ελλάδα”, στο Rackl H.-W., *Βουτιά στα περασμένα*, Αθήνα: Gutenberg, 414-429 (μτφρ. Η. Μαυριγιά). Καλύπτεται η περίοδος από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι το 1977, με ορόσημα την ίδρυση του Ινστιτούτου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών (IENAE) το 1973 και της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ) το 1976.²

Στις δραστηριότητες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων από το 1988 αναφέρονται πολλά λήμματα στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, με πληροφορίες για πλήθος αυτοψιών, σωστικών και άλλων ερευνών σε όλη την επικράτεια, για την τυχαία ανέλκυση αντικειμένων από τη θάλασσα και για τη λοιπή δράση της. Καθώς όμως η ετήσια έκδοση του *Δελτίου* καθυστερεί, οι τελευταίες αναφορές στο έργο της ΕΕΑ ανάγονται στο 2000.³ Ωστόσο, η δράση της Εφορείας και των ξένων αρχαιολογικών φορέων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται πάντοτε σε συνεργασία μαζί της, παρουσιάζονται συνολικά από τις εκάστοτε προϊσταμένους της, ως ακολούθως:

- Χατζηδάκη Ε., 1994. “Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων και τα προγράμματα υποβρυχίων ανασκαφών”, *Αρχαιολογία* 51: 86-88.
- Δελλαπόρτα Κ.⁴, 1999. “Το έργο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων (Χρονικά 1976-1999)”, στο Η. Tzalas (ed.), *Tropis VII. 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*,

2 Αντίστοιχα <www.ienae.gr> και <http://www.yppo.gr/1/g1540.jsp?obj_id=91> (15-12-2011).

3 Αυτοψίες και μικρής κλίμακας δράσεις της τελευταίας δεκαετίας παραμένουν, επομένως, αδημοσίευτες, και δεν περιλαμβάνονται στο παρόν κείμενο.

4 Η Κατερίνα Δελλαπόρτα υπογράφει ως Δελλαπόρτα ή Δελαπόρτα Αικατερίνη, Κατερίνη/α, και αναλόγως στα αγγλικά και γαλλικά. Εδώ υιοθετούνται τα Δελλαπόρτα Κ. και Dellaporta Κ.

Pylos 26-29 Aug. 1999, Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, Αθήνα, v.II: 903-916.

- Δελλαπόρτα Κ., 2002. “Πρόσφατες έρευνες και ευρήματα ΕΕΑ κατά το διάστημα 1999 – 2002”, στο Η. Tzalas (ed.), *Tropis VIII. 8th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Hydra 27-31 Aug. 2002*, Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition (υπό έκδοση).
- Δελλαπόρτα Κ., 2005. “Οι δραστηριότητες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού”, στο *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, Αθήνα, 20-22 Μαΐου 2005*, IENAE (υπό έκδοση).
- Preka-Alexandri Κ., 2008. “The work of the Ephorate of Underwater Antiquities from 2007 to August 2008”, στο Η. Tzalas (ed.), *Tropis X. 10th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Hydra, 28 Aug. – 2 Sept. 2008*, Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition (υπό έκδοση).
- Σίμωσι Α., 2009. “Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. 30 χρόνια ερευνητικής δράσης”, *Αρχαιολογία* 115: 95-105.

Τα αποτελέσματα από τις δραστηριότητες του IENAE δημοσιεύονται ανελλιπώς στο περιοδικό *Ενάλια*. Συγκεντρωτικά δεδομένα μπορεί κανείς να βρει στα:

- Vichos Y., 1993. “Underwater archaeology in Greece through explorations by the Hellenic Institute of Marine Archaeology”, *Motion. Olympic Airways magazine, Summer – Autumn 1993*: 6-28.
- Tsouchlos N., Agourides C., 1999. “Brief account of underwater archaeological research in Greece”, στο Η. Tzalas (ed.), *Tropis VII. 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Pylos 26-29 Aug. 1999*, Αθήνα, v.II: 917-926.
- *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Πρακτικά της διημερίδας στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, IENAE, Αθήνα, 20-22 Μαΐου 2005* (υπό έκδοση).

Από το 19^ο αιώνα μέχρι την αυτόνομη κατάδυση

Η πρώτη γνωστή ανέλκυση –ναυαγιαίρεση στην πραγματικότητα– σημαντικότετων μάλιστα αρχαιοτήτων στα νεότερα χρόνια πραγματοποιήθηκε το 1802 στον Αβλέμονα των Κυθήρων και αφορούσε τα γλυπτά του Παρθενώνα που βρέθηκαν στο βυθό όταν ναυάγησε το πλοίο *Μέντωρ*, με το οποίο ο λόρδος Έλγιν τα μετέφερε στην Αγγλία. Η απόλυτα επιτυχής επιχείρηση έγινε από Σπετσιώτες και Καλύμνιους σφουγγαράδες. Τα ίδια τα κατάλοιπα του πλοίου επανενοπίστηκαν το 1975 από δύτες του πλοιάρχου J.-Y. Cousteau και ερευνήθηκαν το 1980 από ομάδα του ΙΕΝΑΕ και της ΕΕΑ,⁵ και κατόπιν το 2009 και το 2011 από κλιμάκιο της ΕΕΑ υπό τη διεύθυνση του Δημήτρη Κουρκουμέλη.⁶

Το ενδιαφέρον για τα βυθισμένα αρχαία εκδηλώνεται και στις πρώτες νομοθετικές ρυθμίσεις του νεογέννητου ελληνικού κράτους. Ο Νόμος 10/22-5-1834 της Αντιβασιλείας, περιλαμβάνει και τις αρχαιότητες που βρίσκονται σε υγρό περιβάλλον (Άρθρο 62: «Όλα τὰ ἐπὶ ἐθνικῆς γῆς, ἢ ὑπ’ αὐτήν, ἢ εἰς τὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης, εἰς ποταμοὺς καὶ δημοσίους ρύακας, εἰς λίμνας ἢ βάλτους εὕρισκόμενα ἐρείπια, ἢ ἄλλα ἀρχαιότητος ἀντικείμενα, οἰοῦντὸς ὄνοματος, εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ κράτους»).

Η πρώτη ουσιαστική υποβρύχια έρευνα με αρχαιολογικό στόχο πραγματοποιήθηκε το 1884 από τον νεαρό τότε αρχαιολόγο Χρήστο Τσουντα στο στενό της Σαλαμίνας, με σκοπό τον εντοπισμό καταλοίπων της ιστορικής ομώνυμης ναυμαχίας. Ο Χ. Τσουντας δεν καταδυόταν αλλά παρακολουθούσε από την επιφάνεια την επιχείρηση. Η προσπάθεια δεν απέδωσε, όμως, τα αναμενόμενα αποτελέσματα, και ο ίδιος σημειώνει κατά λέξη στην αναφορά του προς την Αρχαιολογική Εταιρεία: «*Ἰσως ἔλθωσι καιροὶ ἄλλοι εὐθετώτεροι πρὸς τοιαύτας δυσκόλους ἐπιχειρήσεις*».⁷

5 Λιανός 1983, 24-28.

6 Σίμωνι 2009, 103 και Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=46372> (14-12-2011).

7 Κουμανούδης 1885, 7-17. Λώλος 2003, 13-37.

Ανελεύσεις αγαλμάτων

Πλην των συστηματικών ερευνών διάφορα αντικείμενα, κυρίως χάλκινα γλυπτά, έχουν ανελκυστεί τυχαία σε δίκτυα ψαράδων, αποτελώντας εντυπωσιακά δείγματα της αρχαίας χαλκογλυπτικής, η οποία σπανίως διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας από χερσαίες θέσεις. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα κυριότερα από αυτά στη συνέχεια. Το 1899, στον Κορινθιακό κόλπο ανασύρεται στα δίκτυα ντόπιου ψαρά το χάλκινο άγαλμα του επονομαζόμενου “Ποσειδώνα της Κρεύσιδος”⁸ (Λιβαδόστρας). Το 1925 ανελκύεται ο “Παις του Μαραθώνος”⁹ από τον ομώνυμο κόλπο και τρία χρόνια αργότερα ο “Δίας ή Ποσειδώνας του Αρτεμισίου”¹⁰ (εικ. 1) και ακολούθως ο “Κλητίζων Παις”,¹¹ και τα δύο γλυπτά από την περιοχή του Αρτεμισίου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 εντοπίστηκε και ανελκύστηκε από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων στην περιοχή του Ακρωτηρίου Ξι της Κεφαλλονιάς ομάδα μαρμαρίνων αγαλμάτων.¹² Το 1994 παραδόθηκε στην Εφορεία το χάλκινο υπερφυσικό άγαλμα της λεγόμενης “Κόρης ή Κυράς της Καλύμνου”.¹³ Κατόπιν, το 1997, χάλκινο δελφίνι, κεφάλι χάλκινου πιλοφόρου Μακεδόνα, κνήμη χάλκινου αγάλματος και πόδι δεύτερου χάλκινου αγάλματος,¹⁴ όλα από την περιοχή της Καλύμνου. Από την ίδια περιοχή προέρχεται και ένα δεύτερο πόδι, το οποίο παραδόθηκε το 1999,¹⁵ καθώς και οι κορμοί χάλκινου ιπέα, που παραδόθηκε το 2006,¹⁶ και

8 Φίλιος 1899. Finn και Houser 1983, 43-49.

9 Finn και Houser 1983, 104-107. Ρωμαίος 1924-25, 145-187. Παπαϊωάννου 1984, 191-215. Καλτσάς 2001, 242-243.

10 Μπέρτος 1926, 87-95. Οικονόμου 1928, 750-753. Αρβανιτόπουλος 1929, 79-94. Καρούζος 1931, 41-104. Κατάκης 2001. Finn και Houser 1983, 78-86. Καλτσάς 2001, 92-93.

11 Μπέρτος 1926, 87-95. Καρούζος 1931, 41-42. Καλλιπολίτης 1972, 419-426. Κατάκης 2001. Finn και Houser 1983, 87-90. Καλτσάς 2001, 248-249.

12 Παπαθανασόπουλος 1983, 18-19.

13 Καζιάνης 1994, 856 και Καζιάνης 1996, 738.

14 Καζιάνης 1997α, 1201.

15 Δελλαπόρτα και Δημητριάδου 1999, 1030-1032. Κουτσοφλάκης 2007, 49.

16 Κουτσοφλάκης 2007, 42-57.

ενός δεύτερου, το 2009.¹⁷ Το 2004 παραδόθηκε στην ΕΕΑ το χάλκινο άγαλμα νεαρού αθλητή, από την περιοχή της Κύθνου.¹⁸ Από άγνωστη θαλάσσια θέση προέρχεται επίσης χάλκινο άγαλμα νέου, που ανελκύσθηκε παράνομα, εξήχθη στο εξωτερικό, κατασχέθηκε το 1998 στη Γερμανία, επαναπατρίστηκε το 2002 και εκτίθεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Αγάλματα δεν εντοπίζονται βέβαια μόνο στις ελληνικές θάλασσες αλλά σε όλη τη Μεσόγειο. Αναφέρονται ενδεικτικά το άγαλμα “Δήμητρας” στο Μουσείο της Σμύρνης, ο “Μικρός Νέγρος” στο Μουσείο του Bodrum¹⁹ στην Τουρκία (δεκαετία 1960), τα περίφημα αγάλματα των πολεμιστών του Riace²⁰ στην Ιταλία (1972), ο χάλκινος έφηβος αθλητής στο Μουσείο Paul Getty στο Los Angeles²¹ και πιο πρόσφατα (1999) ο “Αποξυόμενος” από την Κροατία.²²

Το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα

Στην αρχή του 20^{ου} αιώνα (1900-1902) πραγματοποιείται η πρώτη επιτυχής υποβρύχια επιχείρηση με «αρχαιολογικό στόχο». Συμιακοί σφουγγαράδες εντοπίζουν τυχαία στα Αντικύθηρα τα κατάλοιπα ναυαγίου των ρωμαϊκών χρόνων (1^{ος} αι. π.Χ.) που μετέφερε ελληνικά γλυπτά, προφανώς προς τη Ρώμη. Ειδοποιείται το αρμόδιο Υπουργείο που οργανώνει και χρηματοδοτεί την ανέλκυσή τους με τη συνδρομή του Πολεμικού Ναυτικού. Από το πρώτο αυτό σωστικό υποβρύχιο αρχαιολογικό εγχείρημα προκύπτουν ο χάλκινος “Έφηβος των Αντικυθήρων”, το επίσης χάλκινο κεφάλι του “Φιλοσόφου”, τριάντα έξι μαρμάρινα αγάλματα που φιλοξενούνται στο αίθριο του Εθνικού Μουσείου, μέλη χάλκινων αγαλμάτων, χάλκινα ειδώλια, ο “Μηχανισμός των Αντικυθήρων” κ.λπ.²³ Τη θέση θα επανεντοπίσει το 1976 η αποστολή του πλοιάρχου Cousteau και

17 Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=29770> (14-12-2011).

18 Δελλαπόρτα 2005.

19 Bass 1966, 82-83.

20 Borrelli και Pelagatti 1984.

21 Mattusch 1997.

22 Michelucci 2006.

23 Κουρουνιώτης 1902, 146-171. Weinberg κ.ά. 1965.

Εικ. 1 : Ο Δίας ή Ποσειδώνας (περ. 460 π.Χ.) που ανελκύστηκε από τη θαλάσσια περιοχή του Αρτεμισίου της βόρειας Εύβοιας στη δεκαετία του 1920, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (© ΕΑΜΑ).

του τότε Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, η οποία θα ανελκύσει μεταξύ άλλων κάποια χάλκινα αγαλμάτια πυγμαίων/παλαιστών. Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο φιλοξενεί ετήσια περιοδική έκθεση με θέμα το ναυάγιο των Αντικυθήρων και έχει εκδώσει αντίστοιχο οδηγό.²⁴

Λίγα χρόνια μετά, το 1907, Έλληνες σφουγγαράδες και πάλι, θα εντοπίσουν και θα ανελκύσουν τμήμα του φορτίου του ναυαγίου της Mahdia στα ανοικτά της Τυνησίας, με τις οδηγίες του Γάλλου διευθυντή αρχαιοτήτων του προτεκτοράτου της Τυνησίας Alfred Merlin.²⁵ Το πλοίο μετέφερε, πιθανότατα από την Αθήνα, χάλκινα και μαρμάρινα γλυπτά, αρχιτεκτονικά μέλη, ενεπίγραφες στήλες και αμφορείς.

Παρά το φιλόδοξο ξεκίνημα των αρχών του αιώνα, οι υποβρύχιες επιχειρήσεις στα βαθιά αποδεικνύονται αρκετά δύσκολες. Έτσι, στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, οι μελετητές εστιάζουν κυρίως στη μελέτη λιμενικών έργων και παράκτιων ποντισμένων καταλοίπων. Το ενδιαφέρον αυτό ξεκινά και πάλι από την Ελλάδα, με πρωτοπόρους τους Φωκίωνα Νέγρη,²⁶ Αθανάσιο Γεωργιάδη,²⁷ Johannea Paris,²⁸ και Σπυρίδωνα Μαρινάτο.²⁹ Ενώ, τη δεκαετία του 1930, ο Γάλλος αεροπόρος και ιεραπόστολος Antoine Poidebard ερευνήσε τα υποβρύχια κατάλοιπα των λιμανιών της Τύρου³⁰ και της Σιδώνας,³¹ συνδυάζοντας για πρώτη φορά εναέριες φωτογραφικές λήψεις και υποβρύχια επιβεβαίωση με δύτες.

Πρώτα βήματα συστηματικής υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας

Το 1943, οι Jacques-Yves Cousteau και Émile Gagnan τελειοποιούν τη συσκευή αυτόνομης κατάδυσης, πραγματοποιώντας έτσι

24 Καλτσάς κ.ά. 2012.

25 Merlin 1908, 128-131. Hellenkemper-Salies κ.ά. 1994. Η έρευνα επαναλήφθηκε τη δεκαετία του 1990: <<http://www.deguwa.org/?id=40>> (23-1-2012).

26 Negris 1903α, 1903β, Negris 1904: 340-363.

27 Georgiadis 1907.

28 Paris 1915, 5-16, Paris 1916, 5-71.

29 Μαρινάτος 1926, 141.

30 Poidebard 1939, 267-269.

31 Poidebard και Lauffray 1954, 162-163.

ένα όνειρο αιώνων που κάνει προσπελάσιμο τον κόσμο του βυθού. Πολύ σύντομα η συσκευή θα τεθεί στην υπηρεσία της αρχαιολογίας, γεννώντας στην ουσία την υποβρύχια αρχαιολογία. Η Ελλάδα αποτέλεσε έναν από τους κυριότερους χώρους στους οποίους επικεντρώθηκε εξαρχής η έρευνα. Έλληνες αρχαιολόγοι βρέθηκαν να συνεργάζονται ή και να διευθύνουν υποβρύχιες έρευνες στα ελληνικά νερά. Το 1973 ιδρύθηκε ο πρώτος φορέας άσκησης υποβρύχιας αρχαιολογίας, το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών, ως μη κερδοσκοπικό σωματείο ιδιωτικού δικαίου. Τρία χρόνια αργότερα, το 1976, ιδρύθηκε η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων του τότε Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, ο επίσημος κρατικός φορέας προστασίας, έρευνας και ανάδειξης της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ο πρωτοπόρος Ιταλός αρχαιολόγος Nino Lamboglia ξεκινάει το 1950 την υποβρύχια ανασκαφή του ρωμαϊκού ναυαγίου της Albegna, και συνακόλουθα ιδρύεται το Centro Sperimentale di Archeologia Subacquea. Ο Γάλλος συνάδελφος του Fernand Benoit ανασκάπτει συστηματικά, με τη βοήθεια του J.-Y. Cousteau τα ναυάγια στο Grand Congloué. Η Ελλάδα ακολουθεί κατά πόδας. Το 1950 ερευνάται ο κόλπος του Μαραθώνα από γαλλική ομάδα που ανελκύει κεραμική και άγκυρες.³² Το 1954 κλιμάκιο της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής ερευνά περιοχές στη Χίο και εντοπίζει τέσσερα ναυάγια.³³ Την επόμενη χρονιά μια δεύτερη επίσης αγγλική ομάδα ερευνά στην Κρήτη το ρωμαϊκό λιμάνι της Χερσονήσου (εικ. 2) και άλλες περιοχές, το λιμάνι του Ηρακλείου, τις εκβολές του ποταμού Καιράτου, τους Αγίους Θεοδώρους, τον Μόχλο, την Ψείρα, την Αγία Γαλήνη.³⁴ Το 1959, ο πρώτος καταδύομενος Έλληνας αρχαιολόγος, ο Νικόλαος Γιαλούρης, ερευνά τα ποντισμένα κατάλοιπα της αρχαίας Φειάς στον κόλπο του Κατάκωλου.³⁵

Ένα χρόνο αργότερα, ο μετέπειτα πρώτος Έφορος Εναλίων Αρχαιοτήτων Γεώργιος Παπαθανασόπουλος³⁶ θα διευθύνει υποβρύχια

32 Braemer και Marcadé 1953, 139-154.

33 Garnett και Boardman 1961, 102-113.

34 Leatham και Hood 1958/59, 263-273.

35 Γιαλούρης 1959, 31.

36 Παπαθανασόπουλος 1961/2, 92-93.

έρευνα στον όρμο του Ναυαρίνου για τον εντοπισμό καταλοίπων της ομώνυμης ναυμαχίας, σε συνεργασία με την Ελληνική Ομοσπονδία Υποβρυχίου Δραστηριότητας, που είχε ερευνήσει λίγο πριν ελληνιστικό ναυάγιο στη Βουλιαγμένη Αττικής.

Εν τω μεταξύ, εγκαθίσταται στην Ελλάδα ο Αμερικανός δημοσιογράφος Peter Throckmorton, ο οποίος είχε την εμπειρία της συνεργασίας του με τον επίσης Αμερικανό πρωτοπόρο της υποβρύχιας αρχαιολογίας George Bass, ανασκαφέα του προϊστορικού ναυαγίου στη Χελιδονία Άκρα³⁷ (Cape Gelidonia, ακτές της Τουρκίας, νότια της Ρόδου) το 1960, και του βυζαντινού ναυαγίου στη νησίδα Yassi Ada³⁸ (τουρκικά χωρικά ύδατα, κοντά στην Κάλυμνο) το διάστημα 1961-1964. Ο P. Throckmorton ξεκίνησε υποβρύχια έρευνα με τη συμμετοχή του Γ. Παπαθανασόπουλου στον κόλπο της Μεθώνης και στον γειτονικό όρμο Πόρτο Λόγγο της νησίδας Σαπιέντζα. Εντοπίστηκαν έτσι και αποτυπώθηκαν τα φορτία τριών ναυαγίων: ενός με φορτίο σαρκοφάγων του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., ενός με φορτίο αρχαίων κιώνων, και ενός τρίτου με φορτίο αρχαίων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών³⁹ και διερευνήθηκαν επιπλέον και άλλα νεότερα ναυάγια.

Το ενδιαφέρον δεν μονοπωλούν όμως τα ναυάγια. Τη δεκαετία του 1960 ερευνώνται επίσης: το λιμάνι των Κεγχερών,⁴⁰ η βάση ενός μνημείου στο λιμάνι του Λεχαίου,⁴¹ το λιμάνι της Αίγινας⁴² και αυτό της Ανθηδώνας,⁴³ τα ποντισμένα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης των «Αλιέων των εκ Τίρυνθος» στο Πόρτο Χέλι της Ερμιονίδας,⁴⁴ τα λείψανα προϊστορικού βυθισμένου οικισμού στο Παυλοπέτρι Λακωνίας,⁴⁵ και τα ερείπια βυθισμένης πόλης στο ακρωτήριο Πλάκα της

37 Bass 2005, 48-55.

38 Bass κ.ά. 1982.

39 Throckmorton 1970α, 1970β και Throckmorton και Bullitt 1963, 17-23.

40 Kenchreai I-IV 1978. Βλ. επίσης <<http://www.limnoscope.ntua.gr>> (10-1-12).

41 Shaw 1969, 370-372. Βλ. επίσης <<http://www.limnoscope.ntua.gr>> (10-1-2012).

42 Knoblauch 1972, 50-85.

43 Schläger κ.ά. 1968, 21-98. Βλ. επίσης <<http://www.limnoscope.ntua.gr>> (10-1-2012).

44 Jameson 1969, 311-342. Βλ. επίσης <<http://www.limnoscope.ntua.gr>> (10-1-12).

45 Harding et al. 1969, 112-142.

Εικ. 2 : Άποψη των ρωμαϊκών λιμενικών καταλοίπων στην περιοχή της Χερσονήσου στην Κρήτη, τα οποία ερευνήθηκαν αρχικά από ομάδα Άγγλων ερευνητών το 1955 (© ΕΕΑ).

Λήμνου.⁴⁶ Έρευνα σε ξηρά και θάλασσα για τον εντοπισμό της βυθισμένης πόλης Ελίκης στον Κορινθιακό κόλπο συντονίζει ο Σ. Μαρινάτος σε συνεργασία με τον Harold Edgerton που πραγματοποιεί διασκοπήσεις με ηχοβολιστικά μηχανήματα, χωρίς όμως αποτέλεσμα.⁴⁷ Η ανίχνευση δεν τελεσφόρησε ούτε το 1972, όταν επαναλήφθηκε από τους P. Throckmorton, H. Edgerton και Χαράλαμπο Κριτζά ως εκπρόσωπο της Υπηρεσίας και του τότε Γενικού Διευθυντή Αρχαιοτήτων Σ. Μαρινάτου.⁴⁸ Η ίδια ομάδα αναζήτησε, ανεπιτυχώς, και τη θέση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου στην περιοχή των

46 Βλ. Κριτζάς 1978, 421 (παραπομπή σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Βραδυνή* 6-12-69).

47 Edgerton 1966, 75-77. Μαρινάτος 1968, 1-17. Edgerton και Throckmorton 1970β, 135-141.

48 Edgerton 1978, 46-53. Βλ. και Παπαθεοδώρου κ.ά. 2009, 134-139, για μια πιο πρόσφατη έρευνα στον χώρο.

Εχινάδων Νήσων. Την Ελίκη αναζητούν ακόμη τις δεκαετίες του 1990 και 2000, με γεωφυσικές μεθόδους και ανασκαφή όχι πλέον στη θάλασσα αλλά στις επιχώσεις στο δέλτα του Σελινούντα, επιστήμονες και φορείς υπό τη διεύθυνση της Δώρας Κατσονοπούλου.⁴⁹

Μια από τις σημαντικότερες υποβρύχιες ανασκαφές έγινε μεταξύ 1967 και 1969 στο πρώιμο ελληνιστικό ναυάγιο της Κερύνειας,⁵⁰ βόρεια της ομώνυμης πόλης της Κύπρου, από Αμερικανούς υπό τη διεύθυνση του Michael Katzen (Αρχαιολογικό και Ανθρωπολογικό Μουσείο, Πανεπιστήμιο Pennsylvania). Το ναυάγιο ανελκύστηκε πλήρως, συντηρήθηκε υποδειγματικά, και εκτίθεται στο κατεχόμενο σήμερα μεσαιωνικό φρούριο της Κερύνειας.

Η ανάπτυξη της δυνατότητας κατάδυσης έφερε και την ανάπτυξη της αρχαιοκαπηλίας στη θάλασσα. Έτσι, με πρωτοβουλία του τότε Γενικού Διευθυντή Αρχαιοτήτων Ν. Γιαλούρη, η Αρχαιολογική Υπηρεσία μερίμνησε να εκπαιδευτούν νέοι αρχαιολόγοι στην αυτόνομη κατάδυση. Ανάμεσά τους ήταν οι Κατερίνα Ρωμιοπούλου και ο Χ. Κριτζάς, που συνδιηύθυναν το 1970 την πρώτη υποβρύχια συστηματική ανασκαφή στην Ελλάδα.⁵¹ Με τεχνικό διευθυντή τον P. Throckmorton, διερεύνησαν βυζαντινό ναυάγιο (12^ο αιώνα) στον όρμο του Αγίου Πέτρου στο Πελαγονήσι των Βορείων Σποράδων.⁵² Αεροφωτογραφήσεις που πραγματοποίησε την επόμενη χρονιά ο Χ. Κριτζάς αποκαλύπτουν τα λιμενικά και κτηριακά καταποντισμένα κατάλοιπα της πόλης της Αρχαίας Επιδαύρου.⁵³ Αεροφωτογραφήσεις έγιναν και στις ακτές μεταξύ Ναυπλίου και Τολού για λογαριασμό της τότε Εφόρου Ευαγγελίας Δειλάκη, αλλά δεν εντοπίστηκαν αρχαία,⁵⁴ καθώς και στο λιμάνι του Γυθείου, σε συνδυασμό με ηχοβολιστικές έρευνες.⁵⁵ Ενώ, το 1973, ο Alfred Mallwitz (Γερμανικό

49 Βλ. Katsonopoulou: <<http://www.helike.org/paper.shtml>> (29-1-2012), με βιβλιογραφία για παλαιές και σύγχρονες έρευνες.

50 Katzen 1972, 50-52 και Katzen 2005, 72-79, με σχετική βιβλιογραφία.

51 Η Κ. Ρωμιοπούλου στην προκαταρκτική φάση και ο Χ. Κριτζάς στην κυρίως έρευνα.

52 Κριτζάς 1971, 176-182 και Throckmorton 1971, 183-185.

53 Κριτζάς 1972, 186-199.

54 Η πληροφορία, χωρίς παραπομπή, στο Κριτζάς 1978, 422.

55 Skoufopoulos και Edgerton 1972, 202-206.

Αρχαιολογικό Ινστιτούτο) σε συνεργασία με τον Λάζαρο Κολώνα και μέλη του ΙΕΝΑΕ έκαναν ανελκύσεις αρχιτεκτονικών μελών από τον κόλπο της Φειάς.⁵⁶

Επιστήμονες και εθελοντές που είχαν συμμετάσχει σε αποστολές που προαναφέρθηκαν ιδρύουν το 1973 το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών. Εμπνευστής και για χρόνια εμπνευστής, πρόεδρος και διευθυντής του υπήρξε ο Νίκος Τσούχλος,⁵⁷ ενώ πρώτος πρόεδρος εκλέχθηκε ο Γ. Παπαθανασόπουλος. Το Ινστιτούτο αποτέλεσε τον πρώτο φορέα υποβρύχιας αρχαιολογίας στην Ελλάδα και συνεργάστηκε τα πρώτα χρόνια στενά με το τότε Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, του οποίου αποτέλεσε σύμβουλο σε σχετικά θέματα. Οι σημαντικές ανασκαφές και άλλες έρευνες στο πλαίσιο του θα αναφερθούν χρονολογικά παρακάτω.

Στις αρχαιολογικές δράσεις της περιόδου συγκαταλέγονται η αποτύπωση βυθισμένης ρωμαϊκής έπαυλης στο Φουρκαρί Τροϊζηνίας στις ακτές της Ερμιονίδας, από τον Αμερικανό αρχαιολόγο Frank Frost το 1974,⁵⁸ και ο εντοπισμός και η διερεύνηση ναυαγίου με φορτίο αμφορέων στην ίδια περιοχή, κοντά στον Πόρο, από τους Νίκη Σταυρουλάκη-Σκουφοπούλου και John Mckerman.⁵⁹

Το 1975 ο P. Throckmorton εντοπίζει το πρωτοελλαδικό ναυάγιο στη νησίδα Δοκός, μεταξύ Ύδρας και Ερμιονίδας, το αρχαιότερο έως τότε προϊστορικό ναυάγιο, που ανασκάφηκε τελικά στα 1989-1991 (βλ. παρακάτω). Την ίδια χρονιά επιχειρήθηκε φωτογραφική αποτύπωσή του από το ΙΕΝΑΕ υπό την εποπτεία των Γ. Παπαθανασόπουλου και Αγλαΐας Αρχοντίδου.⁶⁰

Προσκεκλημένος του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού και του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, ο πλοίαρχος Cousteau φτάνει με το θρυλικό του σκάφος *Καλυψώ* στα τέλη του 1975 στην Ελλάδα, όπου θα παραμείνει για έναν περίπου χρόνο. Από αρχαιολογικής πλευράς, το γενικό συντονισμό των υποθαλάσσιων ερευ-

56 <<http://www.ienae.gr/GR/page.php?11>> (30-12-2011).

57 Ειδικό αφιέρωμα στη ζωή και το έργο του στο *Ενάλια* VII.

58 Frost 1977, 233-238.

59 Stavrolakes και McKerman 1975, 275-280.

60 Παπαθανασόπουλος 1976, 17-22.

νών του είχε ο Γ. Παπαθανασόπουλος, ενώ τις κατά τόπους εργασίες επέπτευσαν οι Χ. Κριτζάς, Λ. Κολώνας, Χαράλαμπος Πέννας, Ισίδωρος Κακούρης και Νικόλαος Παπαδάκης. Στην επιχείρηση συμμετείχαν αρκετά μέλη του ΙΕΝΑΕ, αποκτώντας έτσι εμπειρία της πλέον προηγμένης τεχνολογίας της ομάδας Cousteau (βαθυσκάφος, ελικόπτερο για αεροφωτογραφήσεις, ηχοβολιστικά όργανα που χειριζόταν ο Η. Edgerton κ.λπ.). Τα αποτελέσματα των εκτεταμένων ερευνών τους σε ολόκληρο σχεδόν το νότιο Αιγαίο δεν δημοσιεύτηκαν συστηματικά, δυστυχώς, ποτέ. Μόνο μερικά σχετικά με τη νησίδα Ντία στην Κρήτη και το Ναυάγιο των Αντικυθήρων εμφανίζονται σε σειρά ντοκιμαντέρ του Ιδρύματος Cousteau και σε σύντομα δημοσιεύματα του Χ. Κριτζά.⁶¹ Έρευνες πραγματοποιήθηκαν ωστόσο: στις περιοχές του Αρτεμισίου για τον εντοπισμό του ναυαγίου από το οποίο προήλθε ο Δίας ή Ποσειδώνας, και της Κέας όπου εντοπίστηκε ο Βρεταννικός, το δίδυμο πλοίο του ευρέως γνωστού *Τιτανικού*· στον κόλπο του Ναυαρίνου όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα της ομώνυμης ναυμαχίας· στην Ελίκη όπου επιβεβαιώθηκαν τα προηγούμενα αρνητικά αποτελέσματα· στην καλδέρα και την περιοχή του αρχαίου οικισμού του Ακρωτηρίου της Σαντορίνης, όπου επίσης δεν εντοπίστηκαν ανθρωπογενή κατάλοιπα· στο ναυάγιο των Αντικυθήρων που επανεντοπίστηκε και απέδωσε μέρη του φορτίου και του σκαριού· στην περίμετρο της Κρήτης όπου εντοπίστηκαν περί τα έξι ναυάγια στη νησίδα Ντία, η γαλλική υποναυαρχίδα *La Thérèse* του Λουδοβίκου ΙΣΤ' έξω από το λιμάνι του Ηρακλείου, και δύο ναυάγια στο Σαμάνιο ακρωτήριο (εικ. 3), ενώ ερευνήθηκαν και οι περιοχές της Ελούντας και της νησίδας Ψείρας.

Η εντατική δραστηριότητα στον τομέα της υποβρύχιας αρχαιολογίας καταλήγει, τον Οκτώβριο του 1976, στην ίδρυση της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, του επίσημου κρατικού φορέα για την προστασία της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας, με πρώτο Έφορο τον Γ. Παπαθανασόπουλο. Έκτοτε διαμορφώνεται σταδιακά και το θεσμικό πλαίσιο προστασίας των ενάλιων αρχαιοτήτων, και η Υπηρεσία διενεργεί πλήθος αυτοψιών για την αδειοδότηση έργων στη θάλασσα και τις ακτές, πολλές υποβρύχιες –σωστι-

61 Κριτζάς 1978, 424-427, Κριτζάς 1988α, 8-9, Κριτζάς 1988β, 8-12.

Εικ. 3 : Φωτογραφική τεκμηρίωση, το 2007, αρχαίου ναυαγίου στην περιοχή του Σαμωνίου Άκρου στην Ανατολική Κρήτη. Πρόκειται πιθανότατα για ναυάγιο που είχε αρχικά εντοπίσει η ομάδα του πλοιάρχου Cousteau το 1976 (© ΕΕΑ).

κές κυρίως– αρχαιολογικές έρευνες και ανελκύνσεις αντικειμένων, αποτυπώσεις χώρων και ναυαγίων, συνεργασίες με άλλους φορείς αρχαιολογικής έρευνας από την Ελλάδα και το εξωτερικό κ.λπ. Εγκαινιάζεται, έτσι, μια νέα περίοδος συστηματικότερης ενασχόλησης με τα υποβρύχια μνημεία και την έρευνά τους.

Από την ίδρυση της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων μέχρι το τέλος του 20^{ού} αιώνα

Το ΙΕΝΑΕ διενεργεί το 1977, υπό τη διεύθυνση του Λ. Κολώνα, έρευνα και αποτύπωση ρωμαϊκού ναυαγίου στο Λιμένι της Μάνης.⁶² Το 1979 επιστήμονες της ΕΕΑ αποτυπώνουν τα βυθισμένα κατάλοιπα στο λιμάνι της Παροικιάς στην Πάρο.⁶³ Παράλληλα, μέλη του ΙΕΝΑΕ με επικεφαλής τους αρχαιολόγους Χ. Πέννα και Χ. Κριτζά

62 <<http://www.ienae.gr/GR/page.php?11>> (30-12-2011).

63 Papathanassopoulos και Schilardi 1981, 133-134.

διενεργούν υποβρύχια έρευνα περί τη νησίδα Πάτροκλος κοντά στο Σούνιο, στο ναυτικό δρόμο προς το λιμάνι του Πειραιά, και εντοπίζουν ένα αρχαίο (5^ο-4^ο αιώνας π.Χ.) και ένα νεότερο ναυάγιο.⁶⁴

Την επόμενη χρονιά (1980), ομάδα της ΕΕΑ αποτυπώνει τα ρωμαϊκά κατάλοιπα της βυθισμένης πόλης του Ασωπού στην Πλύτρα Λακωνίας,⁶⁵ ενώ ειδικοί του ΙΕΝΑΕ και της Εφορείας κάνουν την πρώτη ανασκαφική τομή στο ναυάγιο *Μέντωρ* στον Αβλέμονα Κυθήρων.⁶⁶ Ακολουθεί, το 1980-1981, μικρής κλίμακας έρευνα στο λιμάνι της Νάξου υπό τη διεύθυνση του Γ. Παπαθανασόπουλου.⁶⁷

Τη δεκαετία του 1980 ξεχωρίζουν οι ιδιαίτερα σημαντικές ανασκαφικές έρευνες στο λιμάνι της Θάσου, στο λιμάνι της Φαλάσαρνας στα Χανιά, στο ναυάγιο La Thérèse στο Ηράκλειο, στον προϊστορικό οικισμό στον Αστακό Ακαρνανίας και στο λιμάνι του Πυθαγορείου στη Σάμο, καθώς και η έναρξη της πρώτης ολοκληρωμένης συστηματικής ανασκαφής στο Πρωτοελλαδικό ναυάγιο της Δοκού. Ταυτόχρονα, μικρότερης κλίμακας ερευνητικές εργασίες πραγματοποιούνται σε διάφορες άλλες θέσεις ανά την επικράτεια, ενώ εκτός Ελλάδος ξεκινάει, το 1982, η ανασκαφή του διάσημου ναυαγίου του Ulu Burun στις ακτές της Τουρκίας.

Αναλυτικά, το 1985 η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων ξεκινούν την ανασκαφή του αρχαίου λιμανιού της Θάσου, που διήρκεσε μέχρι το 1992.⁶⁸ Συγχρόνως, η ΕΕΑ ερευνά δύο φορτία αρχαίων πλοίων με αμφορείς, στη Σέριφο και στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο Φθιώτιδος.⁶⁹

64 <<http://www.ienae.gr/GR/page.php?11>> (30-12-2011).

65 Hadjidaki κ.ά. 1985, 227-236.

66 Λιανός 1983, 24-28.

67 Παπαθανασόπουλος 1981, 298-302.

68 Archontidou και Empereur 1987, 622-626. Archontidou κ.ά. 1989, 51-59. Σίμωσι 1985, 119-136. Σίμωσι 1987β, 75-92. Σίμωσι 1994-1995, 133-160. Simossi 1993, Simossi 1994α, 71-286, Simossi 1994β, 163-178. Σίμωσι και Empereur 1990, 529-532, Σίμωσι και Empereur 1991, 525-526, Σίμωσι και Empereur 1992, 694-696. Lianos 1999, 261-272. Βλ. επίσης BCH 1986: 84-989, 1987: 755-759, 1988: 736-742, 1989: 734-740, 1990: 881-887, 1991: 712-720, 1992: 721-726, 1993: 647-652. <<http://www.limnscope.ntua.gr>> (10-1-2012).

69 Kazianis κ.ά. 1990, 225-232.

Το ίδιο έτος διεξάγεται το πρώτο συνέδριο «*Τρόπις – 1^ο Παγκόσμιο Συμπόσιο για τη Ναυπηγική στην Αρχαιότητα (Tropis – 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity)*», που αποτέλεσε έκτοτε θεσμό. Σε αυτό συμμετέχουν κάθε τρία χρόνια κορυφαιοί και νέοι επιστήμονες της υποβρύχιας αρχαιολογίας από όλο τον κόσμο. Μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί δέκα συμπόσια και έχουν εκδοθεί τα πρακτικά των επτά – τα τέσσερα πρώτα είναι διαθέσιμα και στο διαδίκτυο.⁷⁰ Η επιστημονική συνάντηση διοργανώθηκε από το Ινστιτούτο Προστασίας Ναυτικής Παράδοσης, υπό την αιγίδα του οποίου κατασκευάστηκε στο ναυπηγείο του Ψαρρού στο Πέραμα και το ακριβές αντίγραφο του ναυαγίου της Κερύνειας «Κερύνεια II» (1982-1985).⁷¹

Το 1986 η Ελπίδα Χατζηδάκη, που υπηρέτησε αργότερα ως αρχαιολόγος και αναπληρώτρια προϊσταμένη της ΕΕΑ (1991-1993 και 2006-2007), ξεκινάει την ανασκαφή, που συνεχίζεται κατά διαστήματα μέχρι σήμερα, στο λιμάνι της αρχαίας Φαλάσαρνας στα Χανιά, το οποίο έχει ανυψωθεί σημαντικά, κυρίως εξαιτίας του σεισμού του 365 μ.Χ.⁷² (εικ. 4). Η ζωή του λιμανιού διαρκεί από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια, οπότε καταστρέφεται σκόπιμα από τους Ρωμαίους που θέλησαν έτσι, σύμφωνα με την ανασκαφέα, να τιμωρήσουν και να περιορίσουν τις πειρατικές δραστηριότητες των χρηστών του.

Οι Νίκος Λιανός και Μαρία Αναγνωστοπούλου της ΕΕΑ ξεκινούν το 1987 και συνεχίζουν μέχρι το 1991 την αποτύπωση του ναυαγίου της υποναυαρχίδας του γαλλικού στόλου La Thérèse, που βυθίστηκε το 1669 κατά την πολιορκία του Χάνδακα (Ηράκλειο).⁷³ Το ναυάγιο ήταν γνωστό από το 1976 και οι πρώτες ανελκύσεις είχαν

70 <<http://ina.tamu.edu/library/tropis/index.php#volumes%22>> (18-1-2012).

71 Katzev και Katzev 1985, 163-297.

72 Hadjidaki 1988, 463-79, Χατζηδάκη 1993α, 588-591, Hadjidaki 1996α, 53-64. Hadjidaki και Iniotakis 2000, 54-73. Hadjidaki 2001, 155-166. Frost και Hadjidaki 1990, 513-527. Επιπλέον βιβλιογραφία στο: <http://www.limnoscope.ntua.gr/show_port.cgi?lan=el&id=55> (19-1-2012).

73 Λιανός 1986, 45-62. Αναγνωστοπούλου και Λιανός 1986, 63-70. Λιανός 1989, 8-9, Lianos 1989, 6-7. Λιανός και Αναγνωστοπούλου 1995, 439-444. Lianos 1992, 237-244.

γίνει από την ομάδα Cousteau. Την ίδια χρονιά, μια άλλη ομάδα της ΕΕΑ με επικεφαλής την Αγγελική Σίμωσι (αναπληρώτρια προϊσταμένη της ΕΕΑ από το 2008 μέχρι το 2010 και νυν προϊσταμένη της), ερευνά τις υποβρύχιες κατασκευές στο Μπούρτζι του Ναυπλίου.⁷⁴ Παράλληλα, ο γεωφυσικός του Γαλλικού Εθνικού Συμβουλίου για την Επιστημονική Έρευνα (CNRC) Paolo Antonio Pirazzoli καταγράφει τα βυθισμένα κτηριακά και λιμενικά κατάλοιπα στην περιοχή της Μεγίστης, στο Καστελλόριζο.⁷⁵ Βορειότερα, στη Ρόδο ερευνάται ναυάγιο των κλασικών χρόνων.⁷⁶ Λιμενικά έργα των κλασικών χρόνων αποτυπώνονται επίσης στον όρμο Οτζιάς της Κέας από κλιμάκιο της ΕΕΑ.⁷⁷

Το 1987 καθελκύεται, εξάλλου, από το Πολεμικό Ναυτικό το αντίγραφο της τριήρους *Ολυμπιάς*,⁷⁸ που θα πραγματοποιήσει στη συνέχεια πειραματικούς πλόες, συμβάλλοντας στην αναθεώρηση της γνώσης μας για τη ναυπηγική και τη ναυσιπλοΐα των αθηναϊκών τριήρων, για να εκτεθεί τελικά το 2005 στο Τροκαντερό Φαλήρου, κοντά στο θωρηκτό πλοίο-μουσείο *Αβέρωφ*.

Το 1988 δύο ομάδες από την ΕΕΑ, με επικεφαλής αφενός την Κατερίνα Δελλαπόρτα (προϊσταμένη της ΕΕΑ από το 1998 μέχρι το 2006) και τον Ηλία Σπονδύλη⁷⁹ και αφετέρου τον πρώιμα χαμένο (†1998) Φ.Κ. (Δημήτριο) Χανιώτη,⁸⁰ ανασκάπτουν καταποντισμένο προϊστορικό οικισμό στο Πλατυγιάλι Αστακού Ακαρνανίας. Ο Φ.Κ. Χανιώτης διενεργεί επίσης προκαταρκτική έρευνα σε καταποντισμένα κατάλοιπα της Μηκύβερνας,⁸¹ επιnevίου της αρχαίας Ολύμθου, ενώ η Α. Σίμωσι αποτυπώνει υποβρύχια λιμενική κατασκευή στον όρμο Κουρεμένου Σητείας, που χρονολογεί στη Ρωμαϊκή περί-

74 Σίμωσι 1987α, 93-111.

75 Pirazzoli 1987, 57-66.

76 Kazianis κ.ά. 1990, 225-232.

77 Σπονδύλης 1998: 699-712.

78 Coates 1985, 83-90, Coates 1989, 135-146.

79 Δελλαπόρτα κ.ά. 1988, 15. Dellaporta και Spondylis 1987, 127-134. Ο Ηλίας Σπονδύλης υπογράφει ως E. Spondylis και I. Spondylis. Εδώ υιοθετείται η πρώτη γραφή. Δελλαπόρτα και Σπονδύλης 1988, 39-46. Dellaporta κ.ά. 1989, 44-46.

80 Haniotes και Voutiropoulos 1996, 59-80.

81 Χανιώτης 1988, 102-110.

Εικ. 4 : Άποψη προκυμαίας στο ανυψωθέν από τον σεισμό του 365 μ.Χ. λιμάνι της Φαλάσσαρνας, το οποίο ανασκάπτεται από τη δεκαετία του 1980 (© ΕΕΑ).

οδο.⁸² Ο Η. Σπονδύλης διενεργεί σειρά αυτοψιών με ενδιαφέροντα συμπεράσματα στους νομούς α] Λακωνίας: Αγία Παρασκευή και Τροχάλια Μονεμβασιάς, όρμος Κρεμμύδι Παλαιάς Μονεμβασιάς, Άγιος Πέτρος Καλυβίων· β] Φωκίδας: όρμοι Ανεμοκάμπι Κρισαίου κόλπου, Βάλτος Δεσφίνας, Βίδαβη στον οικισμό των Αγίων Πάντων, Καβουλνίτσας και στην Ευαγγελίστρια Ιτέας, καθώς και γ] στο Καραμπουρνάκι στο νομό Θεσσαλονίκης.⁸³

Την ίδια χρονιά, η Α. Σίμωσι διεξάγει την πρώτη από τρεις ανασκαφικές περιόδους –οι άλλες δύο θα γίνουν το 1993 και το 1994– στο λιμάνι του Πυθαγορείου Σάμου για τον εντοπισμό των καταλοίπων λιμενικών έργων που ο Ηρόδοτος αποδίδει στον Πολυκράτη.⁸⁴ Παράλληλα, το ΙΕΝΑΕ διοργανώνει σχολείο εκπαίδευ-

82 Σίμωσι 1988, 19-28.

83 Σπονδύλης 1988, 681-687.

84 Σίμωσι 1988, 111-125, Simossi 1991, 281-298, Σίμωσι 1993, 592-595, Σίμωσι

Εικ. 5 : Τάλαντα κυπριακού χαλκού στο προϊστορικό (~1300 π.Χ.) ναυάγιο του Ulu Burun στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία (© INA).

σης στην υποβρύχια αρχαιολογία στη Χίο, και αξιοποιώντας πληροφορίες ντόπιων εντοπίζει ναυάγιο του 19^{ου} αιώνα, πιθανότατα την ναυαρχίδα του Καρά Αλή, που πυρπόλησε ο Κανάρης. Την έρευνα επαναλαμβάνει λίγο αργότερα και η ΕΕΑ, με επικεφαλής το Φ.Κ. Χανιώτη, σε συνεργασία με το Πολεμικό Ναυτικό.

Εκτός Ελλάδος, το 1982 εντοπίζεται στο Ulu Burun, στις ακτές της Λυκίας νότια της Ρόδου, το ομώνυμο ναυάγιο, που ανασκάπτεται από το αμερικάνικο Institute of Nautical Archaeology (1984-1994).⁸⁵ Εντοπίστηκαν τμήματα του σκάφους και του εξοπλισμού του, και μεγάλο μέρος του μοναδικού του φορτίου, που χρο-

νολογείται γύρω στο 1300 π.Χ. και παρέχει πλήθος πληροφοριών για την εποχή. Περιελάμβανε μεγάλο αριθμό ταλάντων από κυπριακό χαλκό (εικ. 5), ψευδάργυρο και υαλόμαζα, όπλα, εργαλεία, χρυσά και αργυρά κοσμήματα και αγγεία, πολύτιμους λίθους, είδη πολυτελείας, ελεφαντοστό και άφθονες άλλες πρώτες ύλες, κεραμική και άλλα αγγεία και αντικείμενα από την Αίγυπτο, τη Συροπαλαιστίνη, την Κύπρο και το Αιγαίο.

Τη δεκαετία του 1980, πολλές έρευνες διεξάγονται πλέον σε όλη τη Μεσόγειο, και όχι μόνο. Η υποβρύχια αρχαιολογία διδάσκεται ήδη σε Πανεπιστήμια της Ευρώπης και της Αμερικής και οι περισσότερες μεσογειακές χώρες αποκτούν κρατικές υπηρεσίες αρμό-

1994, 858-862. <<http://www.limnoscope.ntua.gr>> (10-1-2012).

85 Pulak 2005, 34-47, με βιβλιογραφία. <http://inadiscover.com/projects/all/southern_europe_mediterranean_aegean/uluburun_turkey/introduction/> (2-1-2012).

διες για τη διαχείριση της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Το ναυάγιο του *Τιτανικού*, που εντοπίζει το 1985 ο Robert Ballard με τη χρήση μηχανημάτων υποβρύχιας επισκόπησης σε βαθιά νερά, εξόπλισε την υποβρύχια αρχαιολογία με νέα εργαλεία, τα οποία θα χρησιμοποιηθούν εντατικά και στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία (βλ. παρακάτω).

Εξάλλου, το διάστημα 1984-86 η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, υπό τη διεύθυνση του Jean-Yves Empereur, ανασκάπτει στην Κύπρο το βυθισμένο κλειστό ελληνιστικό λιμάνι της Αμαθούντας.⁸⁶ Ενώ, η Γαλλική Αρχαιολογική Αποστολή υπό τη Marguerite Yon, ξεκινά την ανασκαφή των επιχωμένων νεωσοίκων του Κιτίου (1987-98),⁸⁷ που επανακαθορίζουν τη θέση και την ιστορία του λιμανιού της φοινικικής αποικίας. Εισάγουν δε νέα στοιχεία στη μελέτη των κατασκευών αυτών, το συστηματικό ενδιαφέρον για τις οποίες είχε ήδη εκδηλωθεί στη διερεύνησή τους στο λιμάνι της Θάσου –βλ. και παλαιότερες μεμονωμένες δημοσιεύσεις, για παράδειγμα για τους νεώσοικους στη Σητεία⁸⁸ και τα Μάταλα.⁸⁹ το ενδιαφέρον μάλιστα θα ενταθεί βαίνοντας του χρόνου,⁹⁰ καθώς θα αποκαλύπτονται και άλλοι νεώσοικοι, π.χ. στην Αλιμνιά,⁹¹ τον Κομμό,⁹² το Ρέθυμνο,⁹³ τον Κατσαμπά,⁹⁴ και θα διερευνούνται οι ήδη γνωστές θέσεις, όπως για παράδειγμα στις Οινιάδες και τη Ζέα.

Τη λήξη της δεκαετίας του 1980 σηματοδοτεί η έναρξη της πρώτης ολοκληρωμένης συστηματικής ανασκαφής στο πρωτοελλαδικό

86 *BCH* 1985: 984-989, 1986: 899-907, 1987: 755-759· και Empereur και Verlinden 1986, 32-37, Empereur και Verlinden 1987, 7-18. Empereur 1995, 131-138.

87 Yon 1993, 40-41, Yon 1994, 15-18, Yon 1995, 119-130, Yon 2000, 95-116. Yon κ.ά. 1996, 597-603. Yon και Sourisseau 2010, 57-67. Και *BCH* 1988: 827-832, 1989: 825-826, 1990: 962-967, 1991: 812-813, 1994: 672-677, 1996: 1084-1086, 1997: 911-916.

88 Δαβάρας 1967, 87-93.

89 Blackman 1973, 14-21.

90 Γενικά για τους νεώσοικους βλ. Blackman 1968, 181-186, Blackman κ.ά. (υπό έκδοση), Blackman και Lentini 2010.

91 Για την Αλιμνιά, τις Οινιάδες και τη Ζέα βλ. παρακάτω.

92 Shaw και Shaw 1999, 369-381.

93 Baika 2008α· Μπάικα 2011 για τους νεώσοικους στο Ρέθυμνο, στη Σητεία και στα Μάταλα.

94 Βασιλάκης 2010, 285-293.

ναυάγιο της νησίδας Δοκός κοντά στην Ύδρα (1989-1992).⁹⁵ Στην έρευνα συμμετείχε όλο σχεδόν το δυναμικό του ΙΕΝΑΕ και της ΕΕΑ και οι νεότεροι αρχαιολόγοι που διαδέχτηκαν τη γενιά των Ελλήνων πρωτεργατών της υποβρύχιας αρχαιολογίας· ενώ χρησιμοποιήθηκαν προηγμένες τεχνικές και πρωτοποριακά συστήματα καταγραφής, όπως το SHARPS.

Σημαντική συμβολή του ΙΕΝΑΕ είναι και η έκδοση, από το 1989, του περιοδικού *Ενάλια*, του μοναδικού μέχρι σήμερα ελληνικού βήματος δημοσιοποίησης των αποτελεσμάτων υποβρύχιων ερευνών. Το 1988 πρωτοδημοσιεύεται, εξάλλου, στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, το έργο επιστημόνων της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων.

Το 1990 το ΙΕΝΑΕ πραγματοποιεί αναγνωριστική έρευνα στο κυπρομικηναϊκό ναυάγιο των Ιρίων στον Αργολικό κόλπο,⁹⁶ που χρονολογείται περί το 1200 π.Χ.⁹⁷ και ανασκάφηκε τις τρεις επόμενες χρονιές. Από το 1998 όλο το φορτίο του εκτίθεται στο Μουσείο Σπετσών, και αποτελεί το μοναδικό πλήρως διερευνημένο και εκτεθειμένο ενάλιο σύνολο στην Ελλάδα. Τα εγκαίνια μάλιστα της έκθε-

95 Κριτζάς 1989, 10-11. Βήχος και Κυριακοπούλου 1989, 12-13. Τσούχλος 1989, 1-31, Τσούχλος 1990, 4-44. Vichos κ.ά. 1991, 147-152. Παπαθανασόπουλος κ.ά. 1991, 26-28, Παπαθανασόπουλος κ.ά. 1991, 4-29. Σαραμαντή και Μωραΐτου 1991, 32-40. Vichos και Parathanasopoulos 1991, 519-538. Παπαθανασόπουλος κ.ά. 1992α, 6-19. Αγουρίδης 1992, 20-25. Βασιλειάδης κ.ά. 1993, 26-28. Kapitän 1999, 225-236. Παπαθεοδώρου κ.ά. 2005. Aronis-Webb 2005. Σαραμαντή κ.ά. 2005. <<http://www.ienae.gr/GR/page.php?7>> (27-1-2012).

96 Το ναυάγιο είχε εντοπισθεί από τον Ν. Τσούχλο στις αρχές της δεκαετίας του '70. Είχε κινηματογραφηθεί από τον Bruno Vailati για λογαριασμό του ΕΟΤ. Πιθανότατα το 1977 ομάδα που περιελάμβανε τους Χ. Κριτζά, Ν. Τσούχλο και άλλα μέλη του ΙΕΝΑΕ έκαναν αναγνωριστική κατάδυση, κατά την οποία εντόπισαν και τη λίθινη προϊστορική άγκυρα του ναυαγίου (πληροφορία από Χ. Κριτζά).

97 Πέννας 1990, 6-8. Πέννας και Βήχος 1991, 8-17. Λώλος 1991, 17-25. Πέννας και Βήχος 1992α, 12. Λώλος 1992α, 13-14. Πέννας και Βήχος 1992β, 4-15. Βήχος 1992, 15-18. Λώλος 1992β, 19-29. Πέννας και Βήχος 1993, 10-17. Λώλος 1993, 18-25. Vichos και Lolos 1994, 321-337. *Από την ενάλια Κύπρο στον μυχό του πολυδίψιου Άργους. Το ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων* 1998. Phelps κ.ά. 1999. Agourides 1999, 25-42. Lolos 1999, 43-58. Day 1999, 59-76. Vichos 1999, 77-98. Κγρου 1999, 99-114. Βενάκη κ.ά. 2003, 100-103. Βλαχάκη 2005. Σαραμαντή κ.ά. 2005. <<http://www.ienae.gr/GR/page.php?8>> (27-1-2012).

σης έγιναν σε συνδυασμό με επιστημονική ημερίδα, στα πρακτικά της οποίας δημοσιεύτηκαν και τα αποτελέσματα της έρευνας.⁹⁸

Κλιμάκιο της ΕΕΑ, υπό τη διεύθυνση της Κ. Δελλαπόρτα, σε συνεργασία (έως το 1994) με τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή και το Ινστιτούτο MARE της Οξφόρδης ξεκίνησε το 1991 ανασκαφή, που συνεχίστηκε κατά διαστήματα μέχρι το 2000, σε ναυάγιο ισπανικού πλοίου του 16^{ου} αιώνα στην περιοχή του λιμανιού της Ζακύνθου.⁹⁹ Εντοπίστηκε μεγάλο μέρος του κελύφους, ανελκύστηκαν τμήματα της σκευής και του φορτίου του, και έγιναν ηλεκτρομαγνητική αποτύπωση του βυθού και φωτογραμμετρική αποτύπωσή του.

Την ίδια χρονιά (1991), ο Φ.Κ. Χανιώτης αρχίζει την αποτύπωση των βυθισμένων καταλοίπων των αρχαίων Αλών στη Βοιωτία,¹⁰⁰ ενώ ο Λ. Κολώνας διερευνά τους κλασικούς νεώσοικους των Οινιάδων,¹⁰¹ οι οποίοι εξαιτίας των επιχώσεων του Αχελώου βρίσκονται πλέον πάνω από 6 χλμ. μέσα από την ακτή. Τέλος, ο κορυφαίος ερευνητής των αρχαίων λιμενικών έργων David Blackman μελετά προκαταρκτικά σειρά νεώσοικων στη νησίδα Αλιμνιά της Ρόδου – όπου συνεχίζει το 1992 και, σε συνεργασία με την ΕΕΑ, το 1995.¹⁰²

Από το 1992 έως το 2000 διήρκησε η κατά διαστήματα ανασκαφή, από την Ε. Χατζηδάκη, τμήματος του κλασικού (420-400 π.Χ.) ναυαγίου της νησίδας Περιστεράς στην Αλόνησο,¹⁰³ το οποίο εντοπίστηκε σε βάθος 30 μ. και περιείχε 3000 και πλέον αμφορείς μεταφοράς κρασιού από την Αλόνησο και τη Μένδη. Το μεγάλο μέγεθος του πλοίου, με μήκος γύρω στα 25 μ., συνέβαλε στην αναθεώρηση των απόψεων για τις ναυπηγικές δυνατότητες στα κλασικά χρόνια.

Σε δύο ανασκαφικές περιόδους (1992, 1993), κλιμάκιο της ΕΕΑ υπό τη διεύθυνση της Χρυσήδας Σαμίου διερεύνησε τους λιμενοβραχίονες του πολεμικού και εμπορικού λιμανιού των Αβδήρων στη

98 Phelps κ.ά. 1999.

99 Dellaporta και Bound 1999, 141-152. Koniordos κ.ά. 1999, 237-242. Dellaporta 2000, 203-211. Δελλαπόρτα 1997, 213-221. Δελλαπόρτα 2002α, 40-55.

100 Χανιώτης 1992, 693.

101 Κολώνας 1991, 164-166. Κολώνας 1992, 148.

102 Blackman 1999, 65-78. Σίμωσι 1995, 852.

103 Χατζηδάκη 1992, 16-25, Hadjidaki 1992, 37-45, Χατζηδάκη 1993β, 586, Hadjidaki 1995, 69-71, Hadjidaki 1996β, 561-593, Hadjidaki 1997, 125-134.

Θράκη.¹⁰⁴ Το 1993, μια επίσης παραγωγική χρονιά, η ΕΕΑ σε συνεργασία με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και τα Πανεπιστήμια της Φλόριδας και του Μαϊάμι ξεκίνησε έρευνα, με ηχοβολιστικά μηχανήματα υποβρύχιας επισκόπησης, για τον εντοπισμό καταλοίπων της Ναυμαχίας του Ακτίου (31 π.Χ.) στην ομώνυμη περιοχή, χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα. Οι εργασίες συνεχίστηκαν την επόμενη χρονιά και το 1997.¹⁰⁵

Σε συνεργασία, εξάλλου, με την Αρχαιολογική Εταιρεία και το Αυστραλιανό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, την ίδια χρονιά άρχισαν τριετείς υποβρύχιας έρευνες στην περιοχή της Τορώνης στη Χαλκιδική, που οδήγησαν στον εντοπισμό και τη χαρτογράφηση ποντισμένων κτηρίων στο αρχαίο λιμάνι, τμημάτων του τείχους και άλλων αρχιτεκτονικών δομών.¹⁰⁶ Τότε αρχίζουν, επίσης, και συνεχίζονται κατά διαστήματα (1994, 1999, 2000) η αποτύπωση, οι καθαρισμοί και η μερική ανασκαφή των βυθισμένων κτηριακών λειψάνων οικισμού της Μέσης Εποχής του Χαλκού στον όρμο της Μεθώνης, με παράλληλη γεωλογική διερεύνηση της περιοχής για την κατανόηση της διαδικασίας καταπόντισής τους.¹⁰⁷

Το διάστημα 1994-1996 εντοπίζεται, αποτυπώνεται και ανασκάπτεται μερικώς, υπό την εποπτεία του Φ.Κ. Χανιώτη, κλασικό ναυάγιο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. στην περιοχή της νησίδας Φαγκρού κοντά στην Κυρά Παναγιά της Αλοννήσου.¹⁰⁸ Έφερε φορτίο αμφορέων από τη Μένδη, μελαμβαφή αττική κεραμική και μεταλλικά αντικείμενα. Αποκαλύφθηκε, επίσης, τμήμα του σκαριού του, που θα μπορούσε να δώσει σημαντικές πληροφορίες για τη ναυπηγική της περιόδου. Στη διάρκεια της ίδιας έρευνας στις Βόρειες Σποράδες, βρέθηκαν δύο ακόμη ναυάγια, το ένα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στη νησίδα Ψαθούρα, και το άλλο των βυζαντινών χρόνων στη νησίδα Κυρά Παναγιά.¹⁰⁹

104 Σαμίου 1993, 585-586, Σαμίου 1994, 855, Samiou-Lianou 1999, 363-368.

105 Murray 1993, 587, Murray 1994, 864-866, Murray 1997, 1201-1202.

106 Samiou κ.ά. 199, 89-100, Σαμίου 1999.

107 Σπονδύλης 1992, 30-37, Spondylis 1996, 119-128, Σπονδύλης 1999α, Σπονδύλης 1999β, 1025, Σπονδύλης 2000, 1225-1226.

108 Χανιώτης 1994, 854-862, Χανιώτης 1996, 724-725, Χανιώτης 1999.

109 Χανιώτης 1994, 862-864. Το ναυάγιο επανενοπίστηκε και τεκμηριώθηκε φωτογραφικά και κινηματογραφικά με υψηλή ευκρίνεια σε κοινή έρευνα της ΕΕΑ

Το 1994 ξεκινά επίσης, από το ΙΕΝΑΕ, υπό τη διεύθυνση του Δ. Κουρκουμέλη, η διερεύνηση του υστεροκλασικού ναυαγίου της Αντιδραγονέρας στα Κύθηρα, ένα πολύ ενδιαφέρον σύνολο του ύστερου 4^{ου} αιώνα π.Χ., με εννέα πυραμιδοειδείς άγκυρες (εικ. 6) και χρηστική κεραμική, πλοίο ίσως με ένα ιδιαίτερο φορτίο ή και πολεμικό.¹¹⁰ Η ανασκαφή διήρκεσε έως το 2000, ενώ η έρευνα στη γύρω περιοχή έως το 2004.¹¹¹

Εικ. 6 : Η ανασκαφή του ναυαγίου της Αντιδραγονέρας, με τις πυραμιδοειδείς άγκυρες, στα Κύθηρα από το ΙΕΝΑΕ (© ΙΕΝΑΕ).

Αυτοψίες, σωστικές έρευνες, εποπτείες, παραδόσεις αντικειμένων και άλλες δραστηριότητες της ΕΕΑ δημοσιεύονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* από το 1995 μέχρι το 1998. Γνωστοποιούνται, έτσι, πάρα πολλές άγνωστες θέσεις με καταποντισμένα παράκτια κατάλοιπα και ναυάγια. Συνεχίζονται, εξάλλου, οι προσπάθειες που είχαν ξεκινήσει τη δεκαετία του 1980 για τη μετατροπή του Φρουρίου Πύλου σε Κέντρο Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών¹¹² και την ενεργοποίηση του πρώτου Υποβρύχιου Αρχαιολογικού Πάρκου Μεθώνης,¹¹³ αν και κανένα από τα δύο εγχειρήματα δεν τελεσφόρησε τελικά.

Συνοπτικά, θα μπορούσαν να αναφερθούν για το 1995: η σύντομη διερεύνηση θέσεων στη Λέσβο, Λήμνο, Χίο, Ρόδο, Κάσο, Κάρπαθο, Σύρο και Δρυόπη Τροιζηνίας από την Α. Σίμωσι¹¹⁴ για το 1996: αυτοψίες της ίδιας στους Λειψούς, Λέρο, Τέλενδο, Κω, Νίσυρο,

και του Woods Hole, το 2010 (βλ. παρακάτω).

110 Κουρκουμέλης 1992, 6-11, Κουρκουμέλης 1993α, 32-41, Κουρκουμέλης 1993β, 30-37, Κουρκουμέλης 1998, 139-144. Θεοδούλου και Κουρκουμέλης 1999, 243-248. Κουρκουμέλης 2004α, 439-444, Κουρκουμέλης 2001, 649-661, Κουρκουμέλης 2004β, 10-21. Κουρκουμέλης και Θεοδούλου 2005.

111 Κουρκουμέλης και Θεοδούλου 2005.

112 Χατζηδάκη 1994, 86-88. Παπαθανασόπουλος 1983, 23.

113 Καζιάνης 1997β, 1196-1197. Μελά κ.ά. 1997, 1197-1199.

114 Σίμωσι 1995, 843-856.

Τήλο, Ρόδο, Σάμο, Θήρα, Σύρο και Λαύριο,¹¹⁵ ο εντοπισμός μεταβυζαντινού ναυαγίου στη Σάνη Χαλκιδικής και μικρής κλίμακας έρευνες στη Μεσημβρία-Ζώνη, Δήλεσι, Σκάλα Κεφαλληνίας, Πάργα και Πόρτο Χέλι από την Παναγιώτα-Τίτσα Μελά.¹¹⁶ για το 1997: η επιβεβαίωση θέσεων ναυαγίων που υποδειχτήκαν σε κλιμάκια της ΕΕΑ στην Αίγινα, στις νησίδες Τσελεβίνα Πόρου, στη νησίδα Παράπολα Μυρτώου Πελάγους, στο ακρωτήριο Κόρακας στην Ερμιόνη, στη νησίδα Στρογγύλη στην Ύδρα, στην Τορώνη Σιθωνίας, στον Λέντα Κρήτης, και η υπόδειξη της θέσης του πρωτοελλαδικού οικισμού στο Σαλάντι Διδύμων Αργολίδος.¹¹⁷ σειρά αυτοψιών από την Α. Σίμωσι στους νομούς Δωδεκανήσων, Σάμου, Κυκλάδων και Αττικής, και στους Λειψούς, στο Καστελλόριζο, στις Κω, Νίσυρο, Ρόδο, Αστυπάλαια, Αμοργό, Ικαρία, Λέσβο, Λήμνο, Εύβοια, Σαλαμίνα και στα Μέθανα· ξεχωρίζουν η αποτύπωση, σε συνεργασία με τον D. Blackman, των νεώσοικων στην Αλιμιιά, και αρχαίου λατομείου στο Καμανάτ της Ρόδου.¹¹⁸ για το 1998: ανάμεσα σε πλήθος αυτοψιών ανά την επικράτεια είναι η αποτύπωση αρχαίου λιμενικού έργου στο Φοίνικα Σύρου¹¹⁹ και καταποντισμένου οικισμού στην Πουνταζέζα Λαυρίου,¹²⁰ καθώς και η υποβρύχια σωστική ανασκαφή στον Αθερινόλακκο Σητείας, όπου κατασκευάστηκε κατόπιν ο σταθμός της ΔΕΗ.¹²¹

Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η από το 1996 συμμετοχή του ΙΕΝΑΕ στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα Navis I και αργότερα στο Navis II (1998-2002), για την καταγραφή σε πανευρωπαϊκή διαδικτυακή βάση ελληνικών ναυαγίων και ελληνικών και κυπριακών λιμανιών και παραστάσεων με ναυτική εικονογραφία.¹²² Το 1997 διοργανώνεται, εξάλλου, από την ΕΕΑ στο Φρούριο της Πύλου η φωτογραφική

115 Σίμωσι 1996, 726-733.

116 Μελά 1996, 733-737.

117 Καζιάνης 1997γ, 1185-1187.

118 Σίμωσι 1997, 1188-1196.

119 Σίμωσι 1998, 1025-1026.

120 Μελά 1998, 1029-1030.

121 Δελλαπόρτα 2005.

122 Χαρατζοπούλου 2001, 108-110. "Συμμετοχή του Ινστιτούτου στο πρόγραμμα Navis", *Ενάλια* VI: 7-8, 2002. Θεοδούλου 2005. <<http://www2.rgzm.de/navis2/home/FramesE.cfm>> (31-1-2012).

έκθεση με θέμα «*Τα αρχαία λιμάνια*», στο πλαίσιο του εορτασμού των «Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς».¹²³

Την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκε η πρώτη αποστολή του Ινστιτούτου Μελέτης Αρχαίας και Μεσαιωνικής Αλεξάνδρειας, που διερευνά μέρος της θαλάσσιας περιοχής ανατολικά του λιμανιού της πόλης. Είκοσι τρεις μέχρι σήμερα αποστολές, υπό τη διεύθυνση του Χάρη Τζάλα, έχουν οδηγήσει στον εντοπισμό ναυαγίων, μεμονωμένων ευρημάτων και αρχιτεκτονικών μελών, μερικά από τα οποία είναι δυνατόν να προέρχονται από τα «βασιλικά ενδιατήματα» ή το ιερό της Ίσιδος Λοχιάδος στο ακρωτήριο της Silsilah (ο ανατολικός λιμενοβραχίονας του ανατολικού λιμένα της Αλεξάνδρειας).¹²⁴

Η ελληνική υποβρύχια αρχαιολογία τον 21^ο αιώνα

Το 1999 αντιστοιχεί στην έναρξη μιας νέας περιόδου εξωστρέφειας στην υποβρύχια έρευνα. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων προωθεί συνειδητά τις συνεργασίες με ελληνικούς και ξένους φορείς, χρησιμοποιώντας νέα εργαλεία υψηλής τεχνολογίας για επισκοπήσεις και αποκτά σημαντική τεχνογνωσία, με αποτέλεσμα να επεκτείνει δραστικά τις δυνατότητες διερεύνησης σε προηγουμένως ανέφικτα βάθη και έκταση. Μέσα μάλιστα από μία, κατά κάποιον τρόπο, αντιστροφή, το 2002 η συνεργασία της ΕΕΑ με όλους τους φορείς υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας στη χώρα θα θεσμοθετηθεί ως υποχρεωτική.¹²⁵ Την ίδια χρονιά, ο νέος Αρχαιολογικός Νόμος (Ν.3028/2002) συγκεκριμενοποιεί και ενισχύει το θεσμικό πλαίσιο προστασίας της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας.

Στο πλαίσιο αυτό, στην περιοχή του κηρυγμένου θαλάσσιου αρχαιολογικού χώρου των Βόρειων Σποράδων, το Πανεπιστήμιο του Trondheim της Νορβηγίας και το Νορβηγικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο επιχείρησαν δοκιμαστική υποβρύχια έρευνα με ηχοβολιστικά μηχανήματα νέας τεχνολογίας.¹²⁶ Επανεντοπίστηκαν, έτσι,

123 Καζιάνης 1997, 1187.

124 Tzalas 2002, 64-71, Tzalas 2003, 38-41. Τζάλας και Χρυσοχέρη 2005. Tzallas 2012.

125 Εγκύκλιος Γεν. Γραμματέως ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α3/Φ30/70868/2539/27-11-02.

126 Δελλαπόρτα 1999α, 1020-1022. Dellaporta κ.ά. 2006, 79-87.

πέντε ήδη γνωστά ναυάγια, και άλλοι στόχοι που έχρηζαν περαιτέρω οπτικής διερεύνησης, και αναδείχθηκαν οι εξαιρετικές δυνατότητες της τεχνολογίας αυτής σε επίπεδους, αλλά όχι και σε βραχώδεις βυθούς, δείχνοντας ότι: «Η χρήση της προηγμένης τεχνολογίας θέτει ερωτήματα, αλλά και απαντά σε ενδιαφέροντα προβλήματα της υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας».¹²⁷

Στο ίδιο πνεύμα εξωστρέφειας, επίσης το 1999 η ΕΕΑ και το Ινστιτούτο Προστασίας Ναυτικής Παράδοσης διοργανώνουν από κοινού το «*Τρόπικς VII – 7^ο Διεθνές Συμπόσιο Αρχαίας Ναυπηγικής*», στο Πεταλίδι της Πύλου. Με την ευκαιρία, στο Φρούριο της Πύλου εγκαινιάζονται οι εκθέσεις «*Αμφορείς και Θάλασσα*» και «*ἐπὶ νῆα θοὴν καὶ θῖνα θαλάσσης*»,¹²⁸ με αμφορείς και ενάλια χάλκινα ευρήματα από παραδόσεις στην ΕΕΑ.

Επανενεργοποιήθηκαν, επίσης, οι ανασκαφές που είχαν διακοπεί για δύο έτη με εντολή του τότε Υπουργού Πολιτισμού, προκειμένου να δημοσιευτούν τα αποτελέσματά τους. Ανάμεσά τους είναι εκείνες στο κλασικό ναυάγιο της Περιστεράς Αλοννήσου,¹²⁹ στο μεσοελλαδικό καταποντισμένο οικισμό του όρμου Μεθώνης¹³⁰ και στα Κύθηρα (έρευνα του ΙΕΝΑΕ). Ερευνάται, επιπλέον, ένα ακόμη ρωμαϊκό ναυάγιο με φορτίο σαρκοφάγων στην περιοχή της Άνδρου,¹³¹ αποτυπώνονται τα κατάλοιπα μινωικού λιμενικού έργου και οικισμού στην Πλάκα Καπετανιανών Ηρακλείου, διερευνάται η περιοχή της νησίδας Γραμβούσα στα Χανιά και η περιοχή του Σταυρού Ακρωτηρίου,¹³² όπου εντοπίζονται λίθινες άγκυρες. Με σειρά αυτοψιών στο νομό Λακωνίας επαν/εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν κατακλυσμένα λατομεία πωρολίθου στον Αρχάγγελο, ρωμαϊκά κτηριακά κατάλοιπα στον Αγερανό Γυθείου, ρωμαϊκό ναυάγιο στο ακρωτήριο Ξυλί Πλύτρας, λείψανα ρωμαϊκών ναυαγίων στους όρμους

127 Δελλαπόρτα 1999α, 1022.

128 Δελλαπόρτα 1999β, 1014-1015. Για τις δύο εκθέσεις εκδόθηκαν από την Εφορεία δύο φερώνυμοι οδηγοί σε κοινή κασετίνα.

129 Χατζηδάκη 1999α, 1019-1020.

130 Σπονδύλης 1999β, 1025-1028.

131 Σαμίου και Λιανός 1999, 1016-1017.

132 Χατζηδάκη 1999β, 1017-1019.

Κρεμμύδι Παλαιάς Μονεμβασίας και Άγιος Παύλος και προϊστορική άγκυρα στην περιοχή της Μονεμβασίας.¹³³

Το Πανεπιστήμιο του Trondheim και η Εφορεία συνέχισαν και το 2000 τη συνεργασία τους στην περιοχή του διαύλου Κεφαλληνίας-Ιθάκης, με αποτέλεσμα τον εντοπισμό τριών ναυαγίων στις περιοχές:¹³⁴ του Φισκάρδου με φορτίο αμφορέων τύπου Dressel 6A (1^{ος} αιώνας π.Χ. - 1^{ος} αιώνας μ.Χ.)· της νησίδας Αστερίς με φορτίο αμφορέων Forlimporoli/Agora K114 ή Dressel 6A (1^{ος} αιώνας π.Χ. - 2^{ος} αιώνας μ.Χ.)· του Πίσω Αετού με φορτίο καλυπτήρων κεράμων (4^{ος}-3^{ος} αιώνας π.Χ.). Η μετέπειτα έρευνα του 2003 στην περιοχή δεν αποκάλυψε άλλα ναυάγια.

Την ίδια χρονιά εγκαινιάστηκε η συνεργασία της ΕΕΑ με το Εθνικό Κέντρο Θαλάσσιων Ερευνών (ΕΚΘΕ, το μετέπειτα ΕΛΚΕΘΕ), που πήρε το 2001 τη μορφή πενταετούς Μνημονίου Συνεργασίας του ΕΚΘΕ και του Υπουργείου Πολιτισμού.¹³⁵ Η πρώτη αποστολή, το 2000, στην περιοχή Καλύμνου-Κω αναζητά το ναυάγιο με τα τμήματα χάλκινων αγαλμάτων που προαναφέρθηκαν. Το ναυάγιο δεν εντοπίστηκε, παρά την αποτελεσματικότητα της τεχνολογίας που χρησιμοποιήθηκε, αφού με αυτήν βρέθηκαν ακόμη και κουτιά αναψυκτικών σε μεγάλα βάθη. Ήταν η πρώτη φορά που το ωκεανογραφικό *Αιγαίο*, το αυτόνομο ερευνητικό υποβρύχιο *Θέτις*, τα ηχοβολιστικά και το τηλεχειριζόμενο υποβρύχιο όχημα *Αχιλλέας* (ROV) του ΕΚΘΕ τέθηκαν στην υπηρεσία της υποβρύχιας αρχαιολογίας, ανοίγοντας νέους δρόμους στην ενάλια έρευνα στη χώρα. Στην περιοχή της Νισύρου, εντοπίστηκε από την αποστολή, μετά από υπόδειξη, ναυάγιο με φορτίο πινακίων τύπου Τσανάκ-Καλέ (τέλη 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αιώνα), στο οποίο μάλιστα βρισκόταν σε εξέλιξη αρχαιοκαπηλία.¹³⁶ Στο ναυάγιο αυτό επανήλθαν την επόμενη χρονιά η ΕΕΑ και το ΕΚΘΕ, μαζί με το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και

133 Σπονδύλης 1999γ, 1023-1025.

134 Δελλαπόρτα 2000δ, 1224-1225. Dellaporta κ.ά. 2006, 79-87.

135 Δελλαπόρτα και Σακελλαρίου 2000, 1209-1213. Kourkoumelis κ.ά. 2005.

<<http://www.hcmr.gr/listview4.php?id=425>> (29-1-2012).

136 Δελλαπόρτα και Σακελλαρίου 2000, 1209-1213.

το Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Μασσαχουσέτης (MIT) για πληρέστερη τεκμηρίωση και ανελκύνσεις δειγμάτων.¹³⁷

Αφορμή για μια ακόμη κοινή αποστολή των ΕΕΑ και ΕΚΘΕ υπήρξε η υπόδειξη, το 2000, από Καλύμνιο σφουγγαρά, ναυαγίου από το οποίο ο ίδιος ανέσυρε και παρέδωσε στις αρχές περί τα 30.000 χάλκινα κυρίως νομίσματα του τέλους του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., ένα μολύβδινο στύπο άγκυρας, τμήμα πίθου, αμφορέα, και δύο μυλόλιθους.¹³⁸ Ένα άλλο σημαντικότερο ενάλιο εύρημα αποδείχθηκε το κεραμικό φορτίο ναυαγίου στον όρμο της Γιαγάνας στην Κεφαλλονιά, το οποίο υποδείχθηκε και διερευνήθηκε σε δεκαήμερη αποστολή κλιμακίου της ΕΕΑ με επικεφαλής το Διονύση Ευαγγελιστή.¹³⁹ Τα αγγεία ανάγονται, κατά τις πρώτες εκτιμήσεις, στην Πρωτοελλαδική II ή III περίοδο, και είναι, επομένως, σύγχρονα με εκείνα του ναυαγίου της Δοκού (βλ. παραπάνω).

Την ίδια χρονιά συνεχίστηκαν οι έρευνες στο ναυάγιο της Ζακύνθου¹⁴⁰ και στον προϊστορικό οικισμό της Μεθώνης, ενώ στην περιοχή του νομού Μεσσηνίας εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν προκαταρκτικά περισσότερες παράκτιες θέσεις.¹⁴¹ Σωστική ανασκαφή έγινε, επίσης, στην Παροικιά της Πάρου μετά από την εύρεση, κατά την εκσκαφή του λιμανιού, μαρμάρινων τεφροδόχων και άλλων αρχαίων αντικειμένων και κεραμικής.¹⁴² Αποκαλύφθηκε, έτσι, μέρος του πρώιμου βυζαντινού τείχους της πόλης, στο οποίο είχαν ενσωματωθεί πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη.¹⁴³

Κατά το 2000, επίσης, η ΕΕΑ συνδιοργάνωσε με το Ιταλικό Πολιτιστικό Ινστιτούτο στην Αθήνα, το Πανεπιστήμιο Tuscia του Viterbo και την Soprintendenza Archeologica di Napoli e Caserta, φωτογραφική έκθεση στην Παλαιά Βουλή, με θέμα καταποντισμένες παράκτιες θέσεις της Ελλάδας και της Ιταλίας (*«όμοῦ τῶ σεισμῶ τῆς θαλάσσης ἀναδραμούσης»*), που εγκαινιάστηκε με αφορμή ημερίδα

137 Δελλαπόρτα 2005.

138 Δελλαπόρτα 2000α, 1208-1209.

139 Ευαγγελιστής 2000, 1220-1224, Evagelistis 2002.

140 Δελλαπόρτα 2000β, 1215-1220.

141 Σπονδύλης 2000, 1225-1226.

142 Δελλαπόρτα 1999γ, 1016.

143 Κραουνάκη και Κουρκουμέλης 2000, 1213-1215.

για τις γεωτεκτονικές αλλαγές και τις συνέπειές τους στις παράκτιες αρχαιολογικές θέσεις.¹⁴⁴

Επιπλέον, το IENAE ξεκίνησε δύο νέες υποβρύχιες έρευνες, τη μία στον Αργολικό κόλπο υπό τη διεύθυνση του Χρήστου Αγουρίδη και την άλλη στον Παγασητικό υπό τη διεύθυνση του Η. Σπονδύλη, ενώ συνέχισε και την έρευνα στην Αντιδραγονέρα των Κυθήρων. Στις εργασίες στον Αργολικό, που συνεχίζονται μέχρι σήμερα, από το 2005 και εξής δίδεται έμφαση στη λεπτομερή αποτύπωση και ανασκαφή μυκηναϊκού ναυαγίου κοντά στη νησίδα Μόδι ή Λιοντάρι, νότια του Πόρου.¹⁴⁵ Πρόκειται για το δεύτερο ναύαγιο αυτής της περιόδου που ανασκάπτεται στην Ελλάδα, με πρώτο το ήδη αναφερθέν ναύαγιο των Ιρίων. Της ίδιας περίπου εποχής είναι εκείνα του *Ulu Burun* και της Χελιδονίας Άκρας (βλ. παραπάνω) στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία. Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας, το Ινστιτούτο εντόπισε, ήδη το 2000, και τα επόμενα χρόνια τεκμηρίωσε με ποικίλες μεθόδους, δύο ναύαγια βυζαντινών χρόνων στην περιοχή του Βλυχού της Ύδρας και κοντά στη νησίδα Κορακιά στο Πορτοχέλι, με φορτία αμφορέων.¹⁴⁶

Την ίδια χρονιά άρχισε, επίσης, η έρευνα του IENAE στον Παγασητικό κόλπο, που συνεχίστηκε το 2003 και έκτοτε μέχρι σήμερα.¹⁴⁷ Αποκαλύφθηκαν δεκατέσσερα ναύαγια, μεταξύ των οποίων ένα κοντά στο ακρωτήριο Τηλέγραφος (Ναύαγιο 7), νότια της Αμαλιάπολης (4^{ος} αι. μ.Χ.), ένα κοντά στη νησίδα Κίκυνθο στην είσοδο του κόλπου της Αμαλιάπολης (12^{ος}-13^{ος} αι. μ.Χ.), δύο ελληνιστικών χρόνων και δύο βυζαντινών στην περιοχή του ακρωτηρίου Γλάρος, κ.α. Έμφαση δόθηκε στην ολοκλήρωση της ανασκαφής του Ναυα-

144 Δελλαπόρτα 2000γ, 1207-1208.

145 Αγουρίδης 2002, 32-39, Αγουρίδης 2004, 28-44, Αγουρίδης 2005, Αγουρίδης 2007, 12-30, Agourides 2008· Αγουρίδης 2012, 64-79, και <<http://www.ienae.gr/GR/page.php?4>> (30-1-2012).

146 Αγουρίδης 2002, 32-39.

147 Σπονδύλης 2002, 24-31. Σπονδύλης και Δεμέστιχα 2003, 11-27. Σπονδύλης 2005, Σπονδύλης 2005-06α, 6-21. Βλαχάκη 2005-06, 22-31. Ανδρουτσάκη 2005-06, 32-38. Σπονδύλης 2005-06β, 39-42. Δεμέστιχα 2005-06, 43, Δεμέστιχα 2006, 131-142. Σπονδύλης 2012, 10-33. <<http://www.ienae.gr/GR/page.php?3>> (30-1-2012).

γίου 7, το υλικό από το οποίο είναι υπό μελέτη. Πρόκειται για το πρώτο ναυάγιο του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. που ερευνήθηκε επισταμένως στην Ελλάδα και συμβάλλει τα μέγιστα στην κατανόηση του εμπορίου και της κεραμικής της μεταβατικής περιόδου μεταξύ της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι, επιπλέον, ο προϊστορικός οικισμός (1700 π.Χ.) που εντοπίστηκε και διερευνάται στις Νηές, όπου διατηρούνται υποβρυχίως (-1 μ.) κτηριακά λείψανα, κιβωτιόσχημοι τάφοι, κεραμική κ.λπ.

Αυτοψίες κλιμακίου της ΕΕΑ στη Χίο το 2001 εντόπισαν:¹⁴⁸ βυζαντινό ναυάγιο στην περιοχή του ακρωτηρίου Άγιος Ιωάννης Θόλος, ρωμαϊκό ναυάγιο κοντά στο ακρωτήριο Μύτικας και πιθανόν κλασικό ναυάγιο στην περιοχή της νησίδας Άγιος Στέφανος.¹⁴⁹ Εξάλλου, φορτίο αμφορέων του υστερορωμαϊκού Τύπου 1 εντοπίστηκε στο ακρωτήριο Κούμαρος των Αρκιών από τον υπογράφο-ντα,¹⁵⁰ ενώ, όπως προαναφέρθηκε, πραγματοποιήθηκε η δεύτερη αποστολή στο ναυάγιο της Νισύρου από την ΕΕΑ και το ΕΚΘΕ. Την ίδια χρονιά αναφέρονται ανασκαφές και αποτυπώσεις που διενεργήθηκαν από την Ε. Χατζηδάκη, στην περιοχή της Ελούντας, και σε παράκτιους μινωικούς οικισμούς στον Στάλο Χανίων και την Παχειά Άμμο Σητείας.¹⁵¹

Με πρωτοβουλία της Εφορείας διοργανώθηκε, επίσης, στην Αθήνα η «*Διεθνής συνάντηση για τη νομική προστασία της υποβρυχίας πολιτιστικής κληρονομιάς και το σχέδιο συμβάσεως της UNESCO*».¹⁵² Η συμφωνία έχει επικυρωθεί ήδη από 42 χώρες μέχρι

148 Από το 2001 και εξής, οπότε δεν έχουν εκδοθεί τα αντίστοιχα *Αρχαιολογικά Δελτία* (βλ. παραπάνω σελ. 14, σημ. 4), στοιχεία αντλούνται κυρίως από τις ανακοινώσεις των προϊσταμένων (Δελλαπόρτα 2002, 2005, Πρέκα 2008, Σίμωσι 2009) και προσωπική πληροφόρηση. Πρόσφατα (Μάιος 2012) κυκλοφόρησε στο διαδίκτυο, στον ιστοχώρο του ΥΠΠΟΤ (<<http://www.yppo.gr/0/anaskafes/pdfs/EEA.pdf>> (3-6-2012), συνοπτική παρουσίαση του έργου των Εφορειών για τη δεκαετία 2000–2010, μεταξύ των οποίων και της ΕΕΑ, χωρίς ιδιαίτερα επιπλέον στοιχεία πέραν των αναφερομένων στην παρούσα μελέτη.

149 Θεοδούλου κ.ά. 2009, 142-143.

150 ΑΔ 2001 (υπό έκδοση).

151 Δελλαπόρτα 2005.

152 Αυτόθι.

σήμερα και έχει τεθεί σε ισχύ, αν και η Ελλάδα δεν την έχει ακόμα επικυρώσει, καθώς διατηρεί επιφυλάξεις για το καθεστώς αναγνώρισης δικαιωμάτων στην έρευνα ναυαγίων στο «κράτος προέλευσης». Η διατύπωση αυτή ενέχει νομικούς κινδύνους, καθώς μπορεί να εγερθούν αξιώσεις από άλλα σημερινά κράτη για δικαιώματα σε ναυάγια που συνέβησαν σε ελληνικά νερά ή και ναυάγια ελληνικών πόλεων-κρατών που δεν βρίσκονται σήμερα εντός ελληνικής επικράτειας.¹⁵³ Το 2001 ξεκινάει, συγχρόνως, μια περίοδος εργασιακών διαφορών του καταδυόμενου προσωπικού της ΕΕΑ με το Υπουργείο Πολιτισμού, που δημιουργούν έντονη αναστάτωση και αναστολή του καταδυτικού έργου του προσωπικού για μια τριετία.

Το 2002 πραγματοποιήθηκαν δύο αποστολές της ΕΕΑ και του ΕΚΘΕ, μία στο ανατολικό Αιγαίο, η άλλη στη νησίδα Σύρνα νοτιοανατολικά της Αστυπάλαιας. Η πρώτη εντόπισε τέσσερα άγνωστα ναυάγια: στον όρμο Πεζώντας Καλύμνου με ψευδοκώους αμφορείς του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., στην περιοχή των Ασπρονησιών ή Καλαποδιών στους Λειψούς με κνιδιακούς αμφορείς του 2^{ου}-3^{ου} αιώνα μ.Χ., στις νησίδες Σκροφάδες Λέρου με ροδιακούς αμφορείς του 1^{ου} αιώνα π.Χ. και στο ακρωτήριο Πιγιμένος Τελένδου με ροδιακούς αμφορείς των αρχών του 2^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁵⁴ Στη δεύτερη αποστολή επιχειρήθηκε για πρώτη φορά ανασκαφή με χρήση βαθυσκάφους, τηλεχειριζόμενου υποβρύχιου οχήματος και δυτών. Στο ήδη γνωστό ναυάγιο με τα νομίσματα (βλ. παραπάνω) εντοπίστηκε και μια μολύβδινη σαρκοφάγος, πιθανότατα για το νεκρό υψηλόβαθμου ρωμαίο αξιωματούχου.¹⁵⁵ Ενώ, από το βαθυσκάφος ανιχνεύτηκε και δεύτερο ναυάγιο με διάσπαρτους κώους αμφορείς του 3^{ου} αιώνα π.Χ., και δύο άλλα της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου.¹⁵⁶ Έρευνα, τέλος, με τηλεχειριζόμενο όχημα στην Κάλυμνο οδήγησε σε πιθανά υπολείμματα μυκηναϊκού φορτίου βόρεια του ακρωτηρίου Ατζιπιάς,

153 <<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/2001-convention/>> (30-1-2012).

154 Δελλαπόρτα κ.ά. 2003, 42-49.

155 Δελλαπόρτα 2005.

156 Kourkoumelis και Micha 2002, 20-27.

και, στη νότια υπήνεμη πλευρά του, διάσπαρτα τμήματα αμφορέων που μάλλον τεκμηριώνουν τη χρήση του χώρου ως προσωρινού αγκυροβολίου.¹⁵⁷

Το Δανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ξεκινάει, το 2002, το πρόγραμμα «*Zea Harbour Project*», που ερευνά τις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις του Πειραιά, και συνεχίζεται μέχρι σήμερα με εντυπωσιακά αποτελέσματα για τη γνώση μας σχετικά με τα λιμενικά έργα και τους νεώσοικους της Ζέας και της Μουνυχίας.¹⁵⁸

Για την κυπριακή υποβρύχια αρχαιολογία, σημαντική είναι η δημιουργία στην Κύπρο ενός αντίστοιχου με το IENAE φορέα, του Ιδρύματος *Θέτις*. Ο μη κερδοσκοπικός αυτός οργανισμός έχει στόχο την ανάδειξη του ενάλιου πολιτιστικού πλούτου και της ναυτικής παράδοσης του νησιού.¹⁵⁹ Χρηματοδότησε ήδη την ίδρυση μιας θέσης διδασκαλίας της ενάλιας αρχαιολογίας στο Πανεπιστημίο Κύπρου, με πρώτη διδάσκουσα τη Στέλλα Δεμέστιχα. Το *Θέτις* υποστηρίζει ενεργά πολλές έρευνες μικρής κλίμακας που πραγματοποιούνται στην Κύπρο, με αποκορύφωμα τη σπουδαία ανασκαφή στο κλασικό ναυάγιο του Μαζωτού που ξεκίνησε το 2007 (βλ. παρακάτω).

Το 2003 πραγματοποιήθηκαν άλλες τρεις αποστολές της ΕΕΑ και του ΕΚΘΕ. Η μια, στην περιοχή του Καστελλόριζου, οδήγησε στον εντοπισμό πέντε αγνώστων ναυαγίων στα: ακρωτήριο Άγιος Στέφανος, όρμος Λιμενάρι, και βραχονησίδα Ψωμί, ενώ επανεντοπίστηκε το γνωστό από παλαιότερη αρχαιοκαπηλία ναυάγιο στο ακρωτήριο Πουνέντης.¹⁶⁰ Η δεύτερη αποστολή, στην περιοχή της Χαλκιδικής, επανεντόπισε και ερεύνησε μεταβυζαντινό ναυάγιο στη Σάνη και δεύτερο αρχαίων χρόνων στο Πόρτο Κουφό. Ενώ, σε βάθος 90 μ. περίπου, στην είσοδο του όρμου του Πόρτο Κουφό, ανιχνεύτηκαν τα κατάλοιπα ενός ή δύο βυζαντινών σκαφών με αμφορείς

157 Ευαγγελιστής και Θεοδούλου 2003, 50-55.

158 Lovén 2004, 49, Lovén 2008. Nielsen-Moller 2008. Triantafyllides 2008. Lovén 2011α, 2011β. Lovén και Schaldemose 2011. <<http://www.zeaharbourproject.dk/>> (21-1-2012) και <<http://www.limenscope.ntua.gr>> (10-1-2012).

159 Χατζησάββας 2005-06, 51-57. Δημητρίου 2011. <<http://www.thetis.org.cy>> (21-1-2012).

160 Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 271-330. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 143-157.

και μεταλλικές άγκυρες. Η τρίτη αποστολή, στην περιοχή του Άθω, έγινε σε συνεργασία με το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και το Ινστιτούτο Ναυτικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Texas A&M, στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος για την αναζήτηση λειψάνων των περσικών στόλων των Μηδικών. Η έρευνα συνεχίστηκε το 2004 και το 2006 στον Άθω, στο στενό Μαγνησίας-Σκιάθου και στην περιοχή του Αρτεμισίου. Παρότι στην περιοχή του Άθω εντοπίστηκαν ναυάγιο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. με αμφορείς Μένδης και σαυρωτήρας δόρατος των κλασικών χρόνων, κατάλοιπα των περσικών στόλων δεν βρέθηκαν.¹⁶¹

Την ίδια χρονιά, γεωφυσική ανίχνευση στην ανατολική Κρήτη εντόπισε στην περιοχή της Ψείρας κεραμικό σύνολο του 1700 π.Χ. που εκτιμήθηκε ως το φορτίο του πρώτου μινωικού ναυαγίου που ανακαλύφθηκε. Η έρευνα μετατράπηκε σε ανασκαφή που διήρκεσε μέχρι το 2010. Ανεκλύστηκαν αρκετά ακέραια αγγεία τοπικής παραγωγής, αλλά όχι δυστυχώς τμήματα του σκαριού του πλοίου.¹⁶² Το 2003 πραγματοποιήθηκε, επίσης, σωστική ανασκαφή υπό την εποπτεία της ΕΕΑ (Παρασκευή Μίχα) σε τμήμα του ρωμαϊκού λιμανιού της Αιγείρας στα Μαύρα Λιθάρια κοντά στο Δερβένι Κορινθίας,¹⁶³ ενώ στην Εφορεία υποδείχθηκε ένα σημαντικό ναυάγιο με τάλαντα χαλκού στη Ρόδο.

Τρεις αποστολές της ΕΕΑ με το ΕΛΚΕΘΕ πραγματοποιήθηκαν και το 2004: μια στα Κύθηρα με τη συνεργασία του MIT χωρίς ιδιαίτερα αρχαιολογικά αποτελέσματα· η δεύτερη στις νότιες ακτές της Σαλαμίνας¹⁶⁴ που εγκαινίασε διετή συνεργασία της ΕΕΑ με το ΙΕΝΑΕ για τη διερεύνηση της περιοχής και αποκάλυψε στην περιοχή της νησίδας Λαγούσα κλασικό ναυάγιο με φορτίο κεράμων· και η τρίτη στην περιοχή της Σάμου και της Χίου, όπου βρέθηκαν, στην περιοχή της νησίδας Σαμιοπούλα νότια της Σάμου, ναυάγιο ρωμαϊκών

161 Wachsmann κ.ά. 2005. <<http://nautarch.tamu.edu/pwss/homepage/>> (29-1-12).

162 Χατζηδάκη 2002, 45-48, Χατζηδάκη 2005, Hadjidaki 2005. Hadjidaki και Betancourt 2005-067, 77-94. Μεντόγιαννης 2007. Hadjidaki 2008. Saridaki 2009, 17-18. Bonn-Muller 2010. Hadjidaki 2011.

163 Μίχα 2009· και <<http://www.limenoscope.ntua.gr>> (10-1-2012).

164 Λώλος κ.ά. 2005-06, 44-50, Λώλος κ.ά. 2007, 31-41. Lolos 2012, 4-9.

χρόνων με ροδιακούς αμφορείς και πινάκια, και στο διάυλο Χίου-Οινουσσών, κλασικό ναυάγιο (350 π.Χ.) με κύριο φορτίο χιακών αμφορέων.¹⁶⁵ Στο πλαίσιο της κοινής επιστημονικής εμπειρίας τους, συνδιοργανώθηκε από την Εφορεία και το ΕΛΚΕΘΕ, στην Αθήνα στις 14 Σεπτεμβρίου 2004 η διεθνής ημερίδα «Υποβρύχια Αρχαιολογική Έρευνα Βαθέων Υδάτων. Τεχνολογία και Προοπτικές». Την ίδια χρονιά έγινε, επίσης, μικρής κλίμακας έρευνα στα καταποντισμένα λείψανα κτηρίων και νεώσοικων στο Σούνιο, από το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου υπό τη διεύθυνση της Καλλιόπης Μπάικα, η οποία ολοκληρώθηκε το 2006.¹⁶⁶

Για την αποτύπωση του ναυαγίου στο διάυλο Χίου-Οινουσσών, επανήλθαν στην περιοχή η ΕΕΑ και το ΕΛΚΕΘΕ το 2005, αυτή τη φορά με Αμερικανούς ερευνητές του Woods Hole Oceanographic Institution.¹⁶⁷ Η αποτύπωση έγινε με χρήση υποβρύχιου αυτόνομου οχήματος και υπήρξε η πρώτη τέτοια προσπάθεια στην Ελλάδα και η δεύτερη σε παγκόσμιο επίπεδο, μετά από αυτήν του ρωμαϊκού ναυαγίου στον ύφαλο Skerki κοντά στη Σικελία.¹⁶⁸ Αποτυπώθηκε, επίσης, μέρος του γνωστού από το 2001 ρωμαϊκού ναυαγίου στο ακρωτήριο Μύτικας της Χίου και εντοπίστηκαν σπαράγματα άλλων των βυζαντινών χρόνων κοντά στις βραχονησίδες Πρασονήσια.

Η ΕΕΑ και το ΕΛΚΕΘΕ συνεργάστηκαν, εξάλλου, στον διάυλο Κύθνου-Σερίφου, στην περιοχή όπου είχε βρεθεί άγαλμα αθλητή, και εντόπισαν σε βάθος 500 μ. ναυάγιο με κύριο φορτίο κλασικών χιακών αμφορέων. Για πρώτη φορά αρχαιολόγος, η Π. Μίχα, είχε την ευκαιρία να δει από κοντά λείψανα ναυαγίου σε τόσο μεγάλο βάθος, επιβαίνοντας στο βαθυσκάφος *Θέτις*. Σε άλλη αποστολή το 2005, με τη συμμετοχή και του Ωκεανογραφικού Ινστιτούτου του Woods Hole, στην Άνδρο διερευνήθηκε μεταβυζαντινό ναυάγιο. Παρά τη λήξη του Μνημονίου Συνεργασίας το 2005, η Εφορεία, το ΕΛΚΕΘΕ και το Woods Hole συνεχίζουν να συνεργάζονται κατά καιρούς σε ποικίλα ερευνητικά προγράμματα.

165 Sakellariou κ.ά. 2007, 365-381.

166 Baika 2005, Baika 2008β, 33-48, Baika 2008γ.

167 Foley κ.ά. 2009, 269-305.

168 McCann 2001, 257-264. Foley και Mindell 2002, 49-56.

Το ίδιο έτος (2005), ξεκίνησε συνεργατική έρευνα της ΕΕΑ με το Τμήμα Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, η οποία από το 2007 εξελίχθηκε σε ανασκαφή, στα κατάλοιπα του λιμανιού στον όρμο Μανδράκι, το αρχαίο λιμάνι της Κύθνου στο Βριόκαστρο.¹⁶⁹ Το 2008-2009 η ανασκαφή αποκάλυψε σημαντικά εντοιχισμένα μαρμάρινα γλυπτά της Ρωμαϊκής περιόδου.

Η περιοχή της νησίδας Ακίος, επίσης, στον νότιο Ευβοϊκό Κόλπο αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας ομάδας της ΕΕΑ, την οποία διηύθυναν οι Γ. Κουτσοφλάκης και Δ. Κουρκουμέλης. Εντοπίστηκε ναυάγιο Ύστερων Αρχαϊκών χρόνων και θέση αγκυροβολίου με λίθινες άγκυρες και στύπους.¹⁷⁰ Ενώ, μια άλλη ομάδα της ΕΕΑ ερεύνησε τον Κόλπο Καλλονής στη Λέσβο, επανα/προσδιορίζοντας τις θέσεις γνωστών και άγνωστων παράκτιων αρχαιοτήτων κυρίως στην ανατολική πλευρά του κόλπου.¹⁷¹

Με πρωτοβουλία της Εφορείας, διοργανώθηκε την ίδια χρονιά η ημερίδα «*Αρχαιομετρία, θαλάσσια βιολογία και συντήρηση εναλίων αρχαιοτήτων*» και με πρωτοβουλία του ΙΕΝΑΕ, η επετειακή διημερίδα «*ΙΕΝΑΕ. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά*», αφιερωμένη στο Νίκο Τσούχλο.¹⁷²

Το 2006 το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων έκαναν τοπογραφική αποτύπωση του αρχαίου λιμανιού της Παλαιόπολης Άνδρου με σκοπό την εξαγωγή γεωφυσικών συμπερασμάτων.¹⁷³ Το ίδιο έτος, σε συνεργασία με το ΕΛΚΕΘΕ και το Ινστιτούτο Μελέτης Αρχαίας και Μεσαιωνικής Αλεξάνδρειας έγινε

169 Mazarakis-Ainian κ.ά. 2008. <<http://www.ha.uth.gr/gr/research.kythnos.asp>> (18-1-2012). Βλ. και σχετικά Δελτία Τύπου του ΥΠΠΟ: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=3536> (23-1-2012), <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=34000> (23-1-2012) και <<http://www.limnoscope.ntua.gr>> (10-1-2012).

170 Koutsouflakis 2005. Κουτσοφλάκης και Κουρκουμέλης 2006, 83-103.

171 Αργύρη και Θεοδούλου 2012, 96-105.

172 Τα πρακτικά είναι υπό έκδοση. Περιλήψεις των εισηγήσεων στο *Ενάλια VIII*: 59-74.

173 Μουρτζάς 2007, 6-7. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007. ΑΔ 2006 (υπό έκδοση). <<http://www.limnoscope.ntua.gr>> (10-1-2012) και <http://old.arch.uoa.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=206> (31-1-2012).

έρευνα στα διεθνή ύδατα νότια της Κρήτης, με υπεύθυνο τον Αμερικανό αρχαιολόγο Shelley Wachsmann, που συνεχίστηκε το 2007 και οδήγησε στον εντοπισμό μεμονωμένων αμφορέων.¹⁷⁴ Παράλληλα το ΙΕΝΑΕ, μαζί με τις έρευνές του στον Παγασητικό, τον Αργολικό και τον Ευβοϊκό παρουσίασε στις 28 Ιουλίου - 31 Δεκεμβρίου 2006 στο Ιστορικό Αρχείο και Μουσείο Ύδρας την έκθεση «*Πολιτισμός 42 αιώνων από τον βυθό*», με αναδρομή στη δράση του και έμφαση στο ναυάγιο της Δοκού.¹⁷⁵

Το 2007 υπήρξε μια ιδιαίτερα παραγωγική χρονιά, με το ξεκίνημα πολλών προγραμμάτων υποβρύχιας έρευνας. Το Πανεπιστήμιο και το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου άρχισαν τη διερεύνηση, υπό τη διεύθυνση της Σ. Δεμέστιχα, του υστεροκλασικού ναυαγίου του Μαζωτού (τρίτο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.) με κύριο φορτίο χιακών αμφορέων.¹⁷⁶ Πρόκειται για τη δεύτερη συστηματική υποβρύχια ανασκαφή, μετά από αυτήν του πλοίου της Κερύνειας το 1967, η οποία διεξάγεται τώρα πλέον από κυπριακούς φορείς και καλύπτει έτσι το μέχρι τότε επιστημονικό αυτό κενό στο νησί. Η ένταξη της διδασκαλίας της υποβρύχιας αρχαιολογίας στο προπτυχιακό και μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου ανοίγει πραγματικά ένα νέο δρόμο για την ελληνόφωνη εκπαίδευση στη συγκεκριμένη κατεύθυνση.¹⁷⁷

Το 2007 ξεκίνησε, επίσης, στη Γλαρέντζα Κυλλήνης πρόγραμμα για την τοπογραφική αποτύπωση και γεωφυσική επισκόπηση και μελέτη των καταλοίπων του λιμανιού της εποχής των Σταυροφοριών (13^{ος}-14^{ος} αιώνας), αλλά και τον εντοπισμό του λιμανιού της Κυλλήνης στην Κλασική περίοδο. Η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη και διεξάγεται από το Φινλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών, το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και την ΕΕΑ. Άρχισε, επίσης, η αναγνωριστική έρευνα του ΙΕΝΑΕ και της ΕΕΑ για τη διερεύνηση του νότιου Ευβοϊκού κόλπου, με υπεύθυνο τον Γ. Κουτσουφλάκη. Την πρώτη κιόλας χρονιά εντοπίστηκαν μια θέση αγκυροβολίας στην περι-

174 Wachsmann 2008. Wachsmann κ.ά. 2009, 146-151. Wachsmann 2010, 6-8. <<http://inadiscover.com/danaos/index.html>> (31-1-2012).

175 Βλ. και *Ενάλια* X: 8-9.

176 Demesticha και Vlachaki 2008. Demesticha 2010, 39-59.

177 Για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην υποβρύχια αρχαιολογία βλ. Θεοδούλου 2010, 254-256.

οχή του ακρωτηρίου Βίγλα και πέντε φορτία ναυαγίων: στις νησίδες Άγιος Ανδρέας, με Υστερορωμαϊκούς αμφορείς (5^{ος}-6^{ος} αιώνας μ.Χ.), Πετούσι, με βορειοαφρικανικούς αμφορείς (2^{ος}-4^{ος} αιώνας μ.Χ.), Μεγάλο Στυρονήσι, με φορτίο λακωνικών κεράμων και Στύρα (ύστερη ελληνιστική περίοδος), καθώς και στην περιοχή Πορτολάφια, με ισπανικούς αμφορείς (1^{ος} αιώνας π.Χ. - 1^{ος} αιώνας μ.Χ.). Μέχρι σήμερα, η έρευνα έχει αποκαλύψει δεκαοκτώ άγνωστα ναυάγια. Αυτό της νησίδας Στύρα αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης και μερικής ανασκαφής, εξαιτίας της αποκάλυψης τμημάτων του ξύλινου κελύφους του πλοίου και του ξεχωριστού φορτίου του, που εκτός από ιταλικούς αμφορείς περιλαμβάνει και είδη πολυτελείας, ενδεχομένως και γλυπτά σε ακέραιη ή αποσπασματική κατάσταση.¹⁷⁸

Στη Λέσβο η ΕΕΑ ξεκίνησε, υπό τη διεύθυνση του υπογράφοντος, το πρόγραμμα «Αποτύπωση του αρχαίου λιμενικού δικτύου Λέσβου», που συνεχίστηκε το 2008 και 2009 με πόρους του Λιμενικού Ταμείου Λέσβου. Για τη συνέχισή του έχει υπογραφεί Προγραμματική Σύμβαση της Εφορείας και της τοπικής Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης. Έχει γίνει, έτσι, πλήρης φωτογραφική τεκμηρίωση στα λιμάνια της Λεσβιακής Πενταπόλεως, ενώ έχουν αποτυπωθεί και μελετηθεί τα λιμάνια της Μήθυμνας, Ερεσσού, Βρίσσας (Άγιος Φωκάς), και έχει ξεκινήσει η αποτύπωση στο λιμάνι της Άντισσας και της Μυτιλήνης. Έχει προκύψει δε πλήθος στοιχείων για τις κατασκευαστικές μεθόδους και τη χρονολόγηση των κατασκευών, και έχουν εντοπιστεί άγνωστα λιμενικά έργα, καταποντισμένες παράκτιες θέσεις, και δύο ναυάγια των κλασικών χρόνων με χιακούς αμφορείς.¹⁷⁹

Το φθινόπωρο του 2007, σειρά αυτοψιών και διερεύνησης πληροφοριών υποδείξεων στη Χίο από κλιμάκιο της ΕΕΑ οδήγησε

178 Argiris και Koutsouflakis 2008. Michali κ.ά. 2008. Κουτσουφλάκης και Αργύρη 2009. Κουτσουφλάκης κ.ά. 2012, 34-63. <<http://www.iene.gr/GR/page.php?6>> (30-1-2012).

179 Theodoulou 2008, Θεοδούλου 2009α, 81-84, Θεοδούλου 2009β, 75-77, Θεοδούλου 2010, 93-102. Θεοδούλου και Κουρτζέλλης 2010, 129-147. Theodoulou 2011α, Theodoulou 2011β. <<http://www.limenscope.ntua.gr>> (10-1-2012).

στον εντοπισμό πέντε νέων θέσεων με κατάλοιπα αρχαίων φορτίων αμφορέων στις θέσεις: όρμος Αγκαλούδες Οινουσσών (χιακοί – 5^{ος} αιώνας π.Χ.), όρμος Βαμβακάς (χιακοί ή/και ροδιακοί – 4^{ος} αιώνας π.Χ.), νησίδα Στροβίλι (βορείου Αιγαίου – 3^{ος}-2^{ος} αιώνας π.Χ.), νησίδες Πρασονήσια (Υστερορωμαϊκοί I – 6^{ος}-7^{ος} αιώνας μ.Χ.).¹⁸⁰ Αντίστοιχα, στην Κρήτη εντοπίστηκε ναυάγιο Ρωμαϊκών χρόνων με κρητικούς αμφορείς στις νησίδες Γιανυσάδες (αρχαίες Διονυσάδες), σκαρί νεότερου ξύλινου σκάφους στην περιοχή της Ελούντας και ναυάγιο αεροπλάνου του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην περιοχή της Σητείας.¹⁸¹ Η διερεύνηση του αεροπλάνου εντάσσεται στο πλαίσιο μελέτης και νεότερων ναυαγίων, που προστατεύονται με Υπουργική Απόφαση από το 2003 κατά τον ίδιο τρόπο με τα αρχαία.¹⁸² Σε αυτό το πλαίσιο, πραγματοποιήθηκαν ήδη μικρής κλίμακας έρευνες στα πλοία: *Πατρίς* της εποχής του Όθωνα στην Κέα (2007).¹⁸³ *Ταγκαναρόγκ* στο λιμάνι του Πυθαγορείου στη Σάμο (2008), *Helmstedt* και *Parana* στην περιοχή της Εύβοιας (2009),¹⁸⁴ και τα τρία των μέσων του 20^{ου} αιώνα.

Για να τεκμηριώσει πληρέστερα με φωτομωσαϊκά ή/και φωτογραφίες υψηλής ευκρίνειας τα γνωστά ναυάγια στη Χίο, μικτή ομάδα από την Εφορεία και το Ωκεανογραφικό Ινστιτούτο του Woods Hole επανήλθε το 2008 στο νησί. Εντόπισε πέντε νέα ναυάγια: τα κατάλοιπα φορτίου Υστερορωμαϊκών αμφορέων Τύπου 2 στις νησίδες Πρασονήσια· διάσπαρτη κεραμική από σώματα ανάλογων αμφορέων από φορτίο ή τμήμα φορτίου βορειοδυτικά της νησίδας του Αγίου Στεφάνου· υπολείμματα φορτίου συσσωματωμένων αμφορέων στην κατωφέρεια στο νότιο άκρο της ίδιας νησίδας, μάλλον του 7^{ου} αιώνα π.Χ., που αποτελεί ένα από τα ελάχιστα γνωστά φορτία αυτής της περιόδου στη Μεσόγειο· συσσωματωμένο φορτίο υστερορωμαϊκών αμφορέων Τύπου 2 (εικ. 7), νοτιοδυτικά

180 Πρέκα-Αλεξανδρή κ.ά. 2008. Πρέκα 2008. Θεοδούλου κ.ά. 2007, 144.

181 Πρέκα-Αλεξανδρή κ.ά. 2010.

182 ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/Α1/Φ43/48604/3385/5-9-03 (ΦΕΚ 1701/Β/19-11-03).

183 Ιστοσελίδα Βιομηχανικού Μουσείου Ερμούπολης: <<http://www.ketepo.gr>> (22-1-2012).

184 Σίμωσι 2009, 103.

Εικ. 7 : Εικόνα ναυαγίου με υστερορωμαϊκούς αμφορείς στην περιοχή της Χίου. Εντοπίστηκε από ομάδα της ΕΕΑ το 2007 και τεκμηριώθηκε από κοινή ομάδα της ΕΕΑ και του Woods Hole το 2008 (© ΕΕΑ).

του ακρωτηρίου Παχύ-Θόλος· και μικρό συσσωμάτωμα, πιθανόν τμήμα φορτίου που περιλαμβάνει και χιακούς αμφορείς, νοτιότερα στο ακρωτήριο Παχύ-Θόλος.¹⁸⁵

Εντοπίστηκαν επίσης, την ίδια χρονιά, τέσσερα νέα ναυάγια: δύο περί τη νησίδα Σκάντζουρα στις Βόρειες Σποράδες με αμφορείς από διάφορα εργαστήρια του Βόρειου Αιγαίου και επιτραπέζια κεραμική (4^{ος} αιώνας π.Χ.)· δύο στην περιοχή της Μεσσηνίας με φορτία αμφορέων Ελληνιστικών-Ρωμαϊκών χρόνων· ενώ αναφέρεται και ο εντοπισμός ταλάντων του τύπου των χελωνών στο Πρασονήσι Ρόδου.¹⁸⁶ Δύο ακόμη σκαριά πλοίων βρέθηκαν στον βυθό του εμπορικού λιμανιού της Ρόδου, με σωστική έρευνα μετά από σχετική πληροφορία ιδιώτη: το ένα χρονολογήθηκε, μετά από αναλύσεις, στον 13^ο αιώνα μ.Χ. και το δεύτερο θεωρείται μάλλον μεταγενέστερο.¹⁸⁷ Σημαντική,

185 Θεοδούλου κ.ά. 2009,144-145.

186 Preka-Alexandri 2008.

187 Koutsouflakis 2008. Preka-Alexandri 2008. <<http://www.arxaiologia.gr/site/>

ιδιαίτερη ανακάλυψη της έρευνας στο ίδιο λιμάνι αποτελεί ο θησαυρός χρυσών νομισμάτων και κοσμημάτων του 18^{ου} αιώνα.

Ακόμη πιο σημαντικός είναι ο θησαυρός προϊστορικών χάλκινων πελέκεων των μέσων της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., που εντοπίστηκε το 2009 στη θαλάσσια περιοχή Γλυφάδας στη Μέση Ροδόπη, μετά από υπόδειξη ιδιώτη. Η μελέτη του μοναδικού αυτού στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια συνόλου θα προσθέσει αναμφίβολα νέα στοιχεία στις γνώσεις μας για την πρώιμη μεταλλουργία, όσο και για τις μεταβολές της θαλάσσιας στάθμης στην περιοχή.¹⁸⁸

Το 2009 διερευνήθηκαν, επιπλέον, τρία ακόμη άγνωστα ναυάγια: το ένα με αμφορείς από τη Βόρειο Ελλάδα, πιθανότατα τη Θάσο (τέλη 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αιώνα π.Χ.) στο οποίο σώζονται και τμήματα από τις άγκυρές του κοντά στη νησίδα Πολύαιγος στις Κυκλάδες από τους Η. Σπονδύλη και Γ. Κουτσοφλάκη.¹⁸⁹ και δύο άλλα στην περιοχή της Σάμου, το πρώτο με αμφορείς από την Κω (3^{ος} αιώνας π.Χ.), το δεύτερο με φορτίο αρχαίων κεράμων και αμφορέων από ομάδα με επικεφαλής τον υπογράφοντα. Η ίδια ομάδα εντόπισε παράκτια βυζαντινή θέση με κτηριακά κατάλοιπα στο Κοκκάρι της Σάμου. Στη Σάμο, ανελκύστηκαν επίσης από το λιμάνι του Πυθαγορείου, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών, σημαντικά αντικείμενα και κεραμική της Αρχαϊκής περιόδου, που δίνουν ένα χρονολογικό όριο χρήσης του χώρου ως λιμενικής θέσης και τεκμηριώνουν τις σχετικές μαρτυρίες του Ηροδότου.¹⁹⁰ Ολιγόμηρη αποστολή με επικεφαλής τον Δ. Κουρκουμέλη διερεύνησε εξάλλου το ναυάγιο του *Μέντορα* στα Κύθηρα, όπου ανασκαφική τομή το 2011 αποκάλυψε μέρη της σκευής του πλοίου και του οπλισμού του πληρώματος, ως επίσης και αρχαία νομίσματα.¹⁹¹

Συγχρόνως, τρεις νέες έρευνες ξεκίνησαν από διάφορα επιστημονικά ιδρύματα σε συνεργασία με την ΕΕΑ σε παράκτιες θέσεις,

content.php?artid=3894> (23-1-2012).

188 Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=26491> (23-1-2012).

189 Κουτσοφλάκης και Σπονδύλης 2012. Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=35377> (23-1-2012).

190 Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=33892> (21-1-2012).

191 Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=46372> (21-1-2012).

στο Παυλοπέτρι Λακωνίας¹⁹² από το Πανεπιστήμιο του Nottingham και τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, στα κατάλοιπα του καταβυθισμένου προϊστορικού οικισμού της Πρωτοελλαδικής περιόδου που είχε μερικώς ερευνηθεί και παλαιότερα –η έρευνα συνεχίστηκε τα δύο επόμενα έτη· στον Ραμνούντα, σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Εταιρεία και τον ειδικό στα αρχαία λιμάνια D. Blackman, για τον εντοπισμό των λιμενικών εγκαταστάσεων¹⁹³ –η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη· στον Καλαμιανό Κόρφο στο Σαρωνικό, μαζί με το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, για τον γεωαρχαιολογικό εντοπισμό της παλαιοακτής και την ταύτιση της λιμενικής θέσης του παρακείμενου μυκηναϊκού οικισμού.¹⁹⁴

Πέραν των συνεχιζόμενων ερευνών που έχουν προαναφερθεί, κατά το 2010 ξεχωρίζει η χαρτογράφηση με αυτόνομα υποβρύχια οχήματα όλης σχεδόν της θαλάσσιας έκτασης μεταξύ Αλοννήσου και Περιστεράς, από την ΕΕΑ και το Ωκεανογραφικό Ινστιτούτο του Woods Hole.¹⁹⁵ Στη διάρκεια της επανεντοπίστηκε, βυζαντινό ναυάγιο στην Κυρά Παναγιά, από αμφορέα του οποίου λήφθηκε δείγμα για την εξέταση καταλοίπων DNA του περιεχομένου του. Η τεχνική αυτή αναπτύχθηκε από επιστήμονες της ΕΕΑ, του Woods Hole και του Πανεπιστημίου του Lund στη Σουηδία. Πρωτοεφαρμόστηκε σε αμφορείς του ναυαγίου μεταξύ Χίου και Οινουσσών, και άλλους αμφορείς στις αποθήκες της Εφορείας, και συνεισφέρει στη συζήτηση της επικρατούσας άποψης ότι στους αρχαίους εμπορικούς αμφορείς μετέφεραν κυρίως κρασί και λάδι,¹⁹⁶ αν και είναι γνωστά και κάποια παραδείγματα μεταφοράς άλλων προϊόντων. Η παρούσα τεχνική απέδειξε, όμως, ότι στους αμφορείς που εξετάστηκαν συνυπήρχαν κατάλοιπα διαφόρων ουσιών, γεγονός που μπορεί να ερμηνευθεί ότι σημαίνει επανάχρηση των αγγείων ή συνύπαρξη ουσιών για αρωματισμό και συντήρηση.

192 Σίμωσι 2009, 103 και Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=33514> (21-1-2012).

193 Πετράκος 2009, 24-25, Πετράκος 2010, 13. Σίμωσι 2009, 105. <<http://www.archetai.gr/site/content.php?sel=165>> (34-1-2012).

194 Σίμωσι 2009, 105.

195 Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=41552> (23-1-2012).

196 Foley κ.ά. 2012, 389-398.

Επιπλέον, το 2010 η ΕΕΑ, που εδρεύει στην Αθήνα και έχει αρμοδιότητα σε όλη την ελληνική επικράτεια, προχώρησε στην ενεργοποίηση του, προβλεπόμενου στον οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού, Γραφείου Εναλίων Αρχαιοτήτων Κρήτης, με υπεύθυνο τον γράφοντα, στη μοναδική μέχρι σήμερα δράση αποκέντρωσής της, για την αμεσότερη εξυπηρέτηση των πολιτών και την αποτελεσματική προστασία των εναλίων μνημείων. Στους αρχικούς στόχους του Γραφείου είναι η καταγραφή της υπάρχουσας πληροφορίας για τις ενάλιες και παράκτιες αρχαιότητες του νησιού, έργο που βρίσκεται σε εξέλιξη.¹⁹⁷ Στο ίδιο πλαίσιο, διεξήχθη το 2011, σε συνεργασία με το Woods Hole και το ΕΛΚΕΘΕ, εκτεταμένη υποβρύχια έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου, με βόρειο όριο τη νησίδα Δία. Στη διάρκεια της αρχαιολόγοι της ΕΕΑ εκπαιδεύτηκαν στη χρήση συστημάτων κλειστού αναπνευστικού κυκλώματος (CCR-closed circuit rebreather) (εικ. 8). Εντοπίστηκαν τέσσερα άγνωστα ναυάγια, δύο ρωμαϊκών και δύο βυζαντινών χρόνων, και τρεις θέσεις αγκυροβολίας, ενώ αποτυπώθηκε φωτογραφικά καταποντισμένος λιμενοβραχίονας στον όρμο του Αγίου Γεωργίου Δίας, η ύπαρξη του οποίου ήταν ήδη γνωστή από το 1975-76. Επανεντοπίστηκε επίσης ναυάγιο του 1^{ου} - 2^{ου} αιώνα μ.Χ. που είχε επίσης ανασκαφεί σωστικά το 1976 από την ομάδα Cousteau, με επόπτη τον Λ. Κολώνα.¹⁹⁸

Την ίδια χρονιά συνεχίστηκαν, επίσης, οι έρευνες που έχουν προαναφερθεί και οι ετήσιες αυτοψίες σε πλείστες περιοχές, εμπλουτίζοντας τον ενάλιο αρχαιολογικό χάρτη της χώρας. Αναφέρονται ενδεικτικά η αποτύπωση βυθισμένων κτηριακών λειψάνων στην περιοχή Πηγαδάκια της Λέσβου, τα οποία αποτελούν πιθανότατα τμήμα του αρχαίου οικισμού του Κάτω Τρίτους (3^{ος} αι. π.Χ. - 3^{ος} αι. μ.Χ.), και η διερεύνηση ενός ναυαγίου του Μεσοπολέμου και ενός δεύτερου του 1^{ου} αι. μ.Χ. με ροδιακούς αμφορείς στον όρμο Λιβάδια της Τήλου.¹⁹⁹

197 Βλ. ενδεικτικά Θεοδούλου 2011β, 43-49 και Θεοδούλου 2011γ.

198 Θεοδούλου 2011γ.

199 Δελτίο Τύπου: <http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=49372> (29-2-2012).

Εικ. 8 : Αρχαιολόγοι με συσκευές κλειστού καταδυτικού κυκλώματος (rebreather) σε ρωμαϊκό ναυάγιο στη νησίδα Δία τον Οκτώβριο του 2011 (© ΕΕΑ).

Το ιστορικό αυτό της υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας στην Ελλάδα, όπως σημειώθηκε εξαρχής, δεν είναι εξαντλητικό. Είναι απλώς ενδεικτικό, περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικό ανάλογα με τα δημοσιευμένα δεδομένα για δράσεις που αφορούν την ενάλια και παράκτια πολιτιστική κληρονομιά. Μια κληρονομιά που θα μπορούσε κάλλιστα να εξασφαλίσει στην Ελλάδα παγκόσμια πρωτοπορία. Όχι απαραίτητα μόνο με τις δικές της δυνάμεις, αλλά και με τη συνεργασία με ξένες επιστημονικές ομάδες, που εκφράζουν μεγάλη επιθυμία να εργαστούν στα ελληνικά πελάγη, συμβάλλοντας και με την τεχνολογία και τεχνογνωσία τους. Άλλωστε, η σημερινή οικονομική συγκυρία και, κυρίως, ο παγκόσμιος χαρακτήρας της ελληνικής κληρονομιάς μοιάζουν να συντείνουν στην επανασύνδεσή μας με υψηλές επιστημονικές αξίες και προηγμένους ερευνητικούς στόχους, και υπό όρους με υλικότερα οφέλη από την ανάδειξη του συγκεκριμένου τομέα.

Το έργο που επιτελούν όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς είναι εξαιρετικά πολυσχιδές. Παρατηρείται, ωστόσο, καθυστέρηση στην ολοκλήρωσή του μέσα από τη δημοσίευση και τη μετάδοση της σχετικής γνώσης στο ευρύ κοινό, τη δημιουργία θεματικών μουσείων, την οριοθέτηση επισκέψιμων υποβρύχιων χώρων κ.λπ. Η υλοποίηση του Εθνικού Μουσείου Εναλίων Αρχαιοτήτων²⁰⁰ που εξαγγέλθηκε πρόσφατα θα αποτελούσε, πράγματι, ένα σημαντικότερο επίτευγμα και θα γεφύρωνε ένα τεράστιο κενό. Μακάρι η «σύσφιξη» των σχέσεων των πολιτών με την ενάλια πολιτιστική κληρονομιά να αποτελέσει κεντρικό στόχο και εφαρμογή της νεότερης επιστημονικής γενιάς, που θα αναλάβει στο εξής να ταξιδέψει το πλοίο της ελληνικής υποβρύχιας αρχαιολογίας.

Θεοτόκης Θεοδούλου

Δρ Αρχαιολόγος

ΕΕΑ – Γραφείο Εναλίων Αρχαιοτήτων Κρήτης

t_theotokis@hotmail.com

200 Βλ. σχετική προκήρυξη διαγωνισμού στην επίσημη ιστοσελίδα του ΥΠΠΟΤ <<http://www.piraeuscultrualcoast.org.gr/index.php?lang=el>> (5-6-2012).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Agourides, C. 1999. The Late Bronze Age shipwreck at point Iria: Discovery and excavations. W. Phelps, Y. Lolos, Y. Vichos (eds), 1999. *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC. Proceedings of the International Conference, Spetses 19 Sept. 1998*. Athens: IENAE, 25-42.
- _____, 2008. The Late Bronze Age shipwreck at Modi. Preliminary report. H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008*. Athens (υπό έκδοση).
- Archontidou, A., J.-Y. Empereur 1987. Thasos, 3: Le port. *BCH* 111: 622-626.
- Archontidou, A., A. Simossi, J.-Y. Empereur 1989. The underwater excavation at the ancient port of Thasos Greece. *IJNA* 18.1: 51-59.
- Argiris, X., G. Koutsouflakis 2008. Southern Euboean Gulf Survey: Results of the Campaigns 2006-2008. H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- Aronis-Webb, T. 2005. Faunal Remains from Dokos Island: A Preliminary Report. *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Δημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- Baika, K. 2005. Sounion shipsheds reconsidered. H. Tzalas (ed.), *Tropis IX. Αγία Νάρα – Cyprus 2005* (υπό έκδοση).
- _____, 2008α. Maritime installations of ancient Rythimna, Crete. H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- _____, 2008β. Archaeological indicators of relative sea-level changes in the Attico-Cycladic massif: preliminary results. *Δελτίο Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας* ΧΙΛΙΙ/ΙΙ: 33-48.
- _____, 2008γ. Submerged archaeological remains at Cape Sounion, Attica, and implications for the study of the relative sea level changes since the Classical period in Central Aegean. *3rd International Congress on Underwater Archaeology (IKUWA), Beyond Boundaries, 10-12 July 2008*. London: Institute of Archaeology, University College London (υπό έκδοση).

- Bass, G. 1966. *Archaeology under water*. London.
- _____, 2005. Cargo from the Age of Bronze: Cape Gelidonya, Turkey. G. Bass (ed.), *Beneath the Seven Seas*. New York and London: 48-55.
- Bass, G., H. Frederick, J. van Doornick 1982. *Yassi Ada: a Seventh-Century Byzantine Shipwreck*. Texas: Texas A & M University Press.
- Blackman, D. 1968. The shipsheds. J. Morrison, R. Williams, (eds), *Greek Oared Ships, 900-332 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 181-186.
- _____, 1973. The neosoikos at Matala. *Proceedings of the 3rd International Cretological Congress, Rethymnon 18-23 Sept. 1971*, v. A. Athens, 14-21.
- _____, 1999. Double shipsheds? H. Tzalas (ed.), *Tropis V. Nauplia 1993*. Athens, 65-78.
- Blackman, D., M. Lentini (eds) 2010. *Ricoveri per navi militari nei porti del Mediterraneo antico et medievale, Atti del Workshop, Ravello 4-5 novembre 2005*. Ravello / Bari: Centro Universitario Europeo per i Beni Culturali.
- Blackman, D., B. Rankov, K. Baika, H. Gerding, J. McKenzie, Y. Pakkanen, *Shipsheds in the ancient Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press (υπό έκδοση).
- Bonn-Muller, E. 2010. First Minoan Shipwreck. An unprecedented find off the coast of Crete. *Archaeology* 63.1: <http://www.archaeology.org/1001/etc/minoan_shipwreck.html> (30-1-2012).
- Borrelli, V., P. Pelagatti (eds) 1984. *Due Bronzi da Riace, Rinvenimento, restauro, analisi e ipotesi di interpretazione I-II*. Roma: Bollettino d'Arte, Serie speciale, v. III.
- Braemer, B., J. Marcadé 1953. Céramique antique et pièces d' ancres trouvées en mer à la pointe de la Kynosoura (Baie de Marthon). *BCH* 77: 139-154.
- Byzantium. Recent Discoveries & New Approaches*, 30 May 1 June 2011 (υπό έκδοση).
- Coates, J. 1985. The trieres, its design and construction. H. Tzalas (ed.), *Tropis I. Piraeus 1985*. Athens, 83-90.
- _____, 1989. The trieres reconstruction "Olympias": Some unresolved questions. H. Tzalas (ed.), *Tropis III. Athens 1989*. Athens, 135-146.

- Day, P. 1999. Petrographic analysis of ceramics from the shipwreck at point Iria. W. Phelps, Y. Vichos, (eds), 1999. *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC. Proceedings of the International Conference, Spetses 19 Sept. 1998*. Athens: IENAE, 59-76.
- Dellaporta, K. 2000. L' épave du XVIème siècle aux abords de l' île de Zakynthos. *Schutz des Kulturerbes unter Wasser (IKUWA '99)*, Band 35, 203-211.
- _____, 2005. A bronze statue retrieved from the western sea area of Kythnos. H. Tzalas (ed.), *Tropis IX. Ayia Napa – Cyprus 2005* (υπό έκδοση).
- Dellaporta, K., M. Bound 1999. A wreck beside the Signallo Reef outside the main port of Zakynthos (Zante), Greece. H. Tzalas (ed.), *Tropis V. Nauplia 1993*. Athens, 141-152.
- Dellaporta, K., M.E. Jasinski, F. Søreide 2006. The Greek-Norwegian Deep-Water Archaeological Survey. *IJNA* 35.1: 79-87.
- Dellaporta, K., E. Spondylis 1987. Un habitat Helladique Ancien II à Platiyali Astakos. H. Tzalas (ed.), *Τρόπικς II. Delphi 1987*. Athens, 127-134.
- Dellaporta, K., E. Spondylis, Y. Baxevanakis 1989. Platiyali – Astakos: A submerged Early Helladic site in Akarnania. *Enalía Annual* 1: 44-46.
- Demesticha, D., F. Vlachaki 2008. Documenting a Late Classical wreck at Mazotos, Cyprus. H. Tzalas, *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- Demesticha, S. 2010. The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report. *IJNA* 40: 39-59.
- Edgerton, H. 1966. Search for Helice with sonar. *National Geographic Society Research Reports. 1966 Projects*. Washington DC, 75-77.
- _____, 1978. Underwater archaeological search with sonar. *Historical Archaeology* 10: 46-53.
- Edgerton, H., P. Throckmorton 1970. Exploration by sonar and coring of the Helice site, Greece. *National Geographic Society Research Reports. 1970 Projects*. Washington DC, 135-141.
- Empereur, J.-Y. 1995. Le port hellénistique d'Amathonte. V. Karageorghis and D. Michaelides (eds), *Cyprus and the Sea, Proceedings of the International Symposium organized by the University of Cyprus and Cyprus Ports Authority, Nicosia 25-26 Nov. 1993*. Nicosia, 131-138.
- Empereur, J.-Y., C. Verlinden 1986. Le port antique d'Amathonte à Chypre. *Archéologia* 215: 32-37.

- Empereur, J.-Y., C. Verlinden 1987. The underwater excavation at the Ancient port of Amathus in Cyprus. *IJNA* 16.1: 7-18.
- Evangelistis, D. 2002. Survey in Giagana bay Cephallonia. H. Tzalas (ed.), *Tropis VIII. Hydra 2002* (υπό έκδοση).
- Finn, D., C. Houser 1983. *Greek monumental sculpture*. London: Thames and Hudson.
- Foley, B., K. Dellaporta, D. Sakellariou, B. Bingham, R. Camilli, R. Eustice, D. Evangelistis, V.-L. Ferrini, K. Katsaros, D. Kourkoumelis, A. Mallios, P. Micha, D. Mindell, C. Roman, H. Singh, D. Switzer, T. Theodoulou 2009. The 2005 Chios Ancient Shipwreck Survey. New methods for underwater archaeology. *Hesperia* 78: 269-305.
- Foley, B., M. Hansson, D. Kourkoumelis, T. Theodoulou 2012. Aspects of ancient Greek trade re-evaluated with amphora DNA evidence. *JAS* 39: 389-398.
- Foley, B., D. Mindell 2002. Precision and archaeological methodology in deep water. *Enalia* VI: 49-56.
- Frost, F. 1977. A villa complex in the Argolid. *IJNA* 63: 233-238.
- Frost, F., E. Hadjidaki 1990. Excavations at the Harbor of Phalasarna in Crete: The 1988 Season. *Hesperia* 59.3: 513-527.
- Garnett, R., J. Boardman 1961. Underwater Reconnaissance off the island of Chios, 1954. *BSA* 56: 102-113.
- Georgiades, A.S. 1907. *Les ports de la Grèce dans l' Antiquité qui subsistent encore aujourrd' hui*. Athènes (Exposition Maritime Internationale de Bordeaux de 1907).
- Hadjidaki, E. 1988. Preliminary Report of Excavation at the Harbour of Phalasarna in West Crete. *AJA* 92: 463-79.
- _____, 1992. Excavation of a classical shipwreck at Alonnesos (5th c. BC). *Enalia Annual* IV: 37-45.
- _____, 1995. Ein Schiffswrack aus klassischer Zeit vor der Insel Alonnisos, Griechenland. *Poseidon's Reich* 23: 69-71.
- _____, 1996a. The Hellenistic Harbour of Phalasarna in Western Crete: A Comparison with the Hellenistic Inner Harbour of Straton's Tower. A. Raban, K. Holum (eds), *Caesarea Maritima: Retrospective after two millennia*. (Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, v. 21). Leiden, 53-64.

- Hadjidaki, E. 1996β. Underwater Excavations of a Late Fifth Century Merchant Ship at Alonnesos, Greece: the 1991-1993 Seasons. *BCH* 120. II: 561-593.
- _____, 1997. The classical shipwreck at Alonnisos. S. Swiny, R. Hohlfelder, H. Swiny (eds), *Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity, Proceedings of the 2nd International Symposium "Cities on the Sea", Nicosia 18-22 Oct. 1994.* (CAARI Monograph Series 1). Atlanta: Scholars Press, 125-134.
- _____, 2001. *The Roman Destruction of Phalasarna.* (BAR International Series 940). Oxford: Archaeopress, 155-166.
- _____, 2005. A Minoan shipwreck off the coast of East Crete. H. Tzalas (ed.), *Tropis IX. Ayia Napa – Cyprus 2005* (υπό έκδοση).
- _____, 2008. 4 years of excavation of a Minoan shipwreck in East Crete. H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- _____, 2011. The first Minoan shipwreck: Eight years of study. *11^ο Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 21-27 Οκτ. 2011* (υπό έκδοση).
- Hadjidaki, E., P. Betancourt 2005-06. A Minoan shipwreck off Pseira Island, East Crete. Preliminary report. *Ευλιμένη* 6-7: 77-94.
- Hadjidaki, E., H. Iniotakis 2000. Hellenistic Ceramics from Phalasarna found from 1986-1990. *Ancient World* 31.1: 54-73.
- Hadjidaki, E., N. Lianos, M. Edwards 1985. A preliminary report on an underwater survey at Plitra, south Laconia, Greece: 1980. *IJNA* 14.3: 227-236.
- Haniotes, F.K., N. Voutiropoulos 1996. New Evidence from Platygiali, an Early Bronze Age Settlement in Western Greece. *BSA* 91: 59-80.
- Harding, A., G. Cadogan, R. Hovell 1969. An underwater Bronze Age town in Laconia. *BSA* 64: 112-142.
- Hellenkemper-Salies, G., H.-H. Prittwitz, Gaffron und Gerhard Bauchheuß (eds) 1994. *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia.* (Katalog des Rheinischen Landesmuseums Bonn, 2 Bd.). Köln.
- Jameson, M.H. 1969. Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary report, I: Halieis, 1962-1968. *Hesperia* 38: 311-342.
- Kapitän, G. 1999. What was the early Bronze Age ship wrecked at Dokos? H. Tzalas (ed.), *Tropis V. Nauplia 1993.* Athens, 225-236.
- Katsonopoulou, D., χχ. Discoveries at ancient Helike. <<http://www.helike.org/paper.shtml>> (29-1-2012).

- Katzev, M. 1972. The Kyrenia ship. G.F. Bass (ed.), *History of Seafaring based on Underwater Archaeology*, London: Thames and Hudson, 50-52.
- Katzev, M., S. Katzev 1985. Kyrenia II: Building a replica of an ancient Greek merchantman. H. Tzalas (ed.), *Tropis I. Piraeus 1985*. Athens, 163-297.
- Katzev, S. 2005. Resurrecting an ancient Greek ship: Kyrenia, Cyprus. G. Bass (ed.), *Beneath the Seven Seas*. London: Thames and Hudson, 72-79.
- Kazianis, D., A. Simossi, F.K. Haniotis 1990. Three amphora wrecks from the Greek world. *IJNA* 19.3: 225-232.
- Kenchreai: Eastern port of Corinth, Results of Investigations by the University of Chicago and Indiana University for the American School of Classical Studies at Athens*, I-IV. Leiden (1978).
- Knoblauch, P. 1972. Die Hafanlagen der Stadt Aegina. *AA* 27, *Μελέται*: 50-85.
- Koniordos, V., C. Fitton, M. Bound, D. Karadaidis 1999. Underwater surveying in the island of Zakynthos, Greece. H. Tzalas (ed.), *Tropis V. Nauplia 1993*. Athens, 237-242.
- Kourkoumelis, D. 1998. The Antidragonera wreck (Kythera, end of 4th century B.C.). Πρακτικά Συνεδρίου *Islands in Archaeology, Starnberg 1998*, (Archäologie unter Wasser 3). Regensburg: Bayerische Gesellschaft für Unterwasserarchäologie, 139-144.
- _____, 2001. Les ancres pyramidales en pierre et les techniques d'ancrage: le cas de l'épave d'Antidragonera (Cythère, 4ème s. av. J.C.). J.-P. Brun, P. Jockey (eds), *Τέχναι. Techniques et société en Méditerranée. Hommage à Marie-Claire Amouretti*. Maisonneuve et Larose: Maison méditerranéenne des sciences de l'homme, Travaux du Centre Camille Jullian, 649-661.
- Kourkoumelis, D., P. Micha 2002. Das römische Wrack Syrna II. *Skyllis* 5.1: 20-27.
- Kourkoumelis, D., P. Micha, T. Theodoulou, D. Sakellariou 2005. Recherches archéologiques sous-marines en Mer Égée. H. Tzalas (ed.), *Tropis IX. Ayia Napa – Cyprus 2005* (υπό έκδοση).
- Koutsouflakis, G. 2005. Islet 'Akios': An ancient anchorage in South Euboean Gulf. H. Tzalas (ed.), *Tropis IX. Ayia Napa – Cyprus 2005* (υπό έκδοση).

- Koutsouflakis, G. 2008. Mediaeval and Post-Mediaeval shipwrecks in the port of Rhodes. H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- Kyrou, A. 1999. Topographical and historical context of the Iria wreck. W. Phelps, Y. Lolos, Y. Vichos, 1999. *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC. Proceedings of the International Conference, Spetses 19 Sept. 1998*. Athens: IENAE, 99-114.
- Lianos, N. 1989. Underwater investigation of the 17th century wreck of 'La Thérèse'. *Enalia Annual* 1: 6-7.
- _____, 1992. "La Thérèse" e ultime ricerche storicoarcheologiche. *V Rassegna di archeologia subacquea, Giardini Naxos, 19-21 ottobre 1990*, Atti. Messina, 237-44.
- _____, 1999. The area of the ancient closed port of Thasos. H. Tzalas (ed.), *Tropis V. Nauplia 1993*. Athens, 261-272.
- Lolos, Y. 1999. The cargo of pottery from the point Iria wreck: character and implications. W. Phelps, Y. Lolos, Y. Vichos 1999. *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC. Proceedings of the International Conference, Spetses 19 Sept. 1998*. Athens: IENAE, 43-58.
- _____, 2012. The Work of the Hellenic Institute of Marine Archaeology, 2005-2008: Southern Salamis. *Ενάλια* XI: 4-9.
- Lovén, B. 2004. Zea Harbour Project, Spring 2004. *Enalia* VIII: 49.
- _____, 2008. The Zea Harbour Shipsheds – a first attempt at defining the chronology. H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- _____, 2011α. Zea Harbour Project – Recent Underwater Research at the Piraeus. *Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean from Antiquity to Byzantium, Recent Discoveries & New Approaches, 30 May – 1 June, Istanbul*. Istanbul: DAI – Koç University – Istanbul Archaeoloji Müzeleri (υπό έκδοση).
- _____, 2011β. *The Ancient Harbours of the Piraeus*, v. I.1 – *The Zea Shipsheds and Slipways: Architecture and Topography*. (Monographs of the Danish Institute at Athens 15,1). Aarhus.
- Lovén, B., M. Schaldemose 2011. The Ancient Harbours of the Piraeus, v. I.2 – *The Zea Shipsheds and Slipways: Finds, Area 1 Shipshed Roof Reconstructions and Feature Catalogue*. (Monographs of the Danish Institute at Athens 15,2). Aarhus.

- Maroulakis, S., G. Rousakis, P. Georgiou, J. Hale, R. Hohlfelder, D. Griffin, C.C. Mattusch 1997. *The Victorious Youth*. Los Angeles: Getty Publications.
- Mazarakis-Ainian, A., D. Kourkoumelis, E. Charalampidou 2008. Maritime Archaeological Research in the Ancient Harbour of Kythnos (Cyclades). H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- McCann, A.M. 2001. An early imperial shipwreck in the deep sea off Skerki bank. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 37: 257-264.
- Merlin, A. 1908. *Bulletin de la société nationale des antiquaires de France* 1908: 128-131.
- Michali, M., C. Papadopoulou, I. Sapountzis 2008. A second century BC shipwreck off Styra island, in the south Euboean Gulf: a preliminary report. H. Tzalas, *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- Michelucci, M. 2006. *Apoxyomenos: The Athlete of Croatia*, Florence: Giunti.
- Murray, W. 1993. Πρόγραμμα Ακτίου. *ΑΔ* 48: 587.
- _____, 1994. Πρόγραμμα Ακτίου. *ΑΔ* 49: 864-866.
- _____, 1997. Πρόγραμμα Ακτίου. *ΑΔ* 52: 12-02.
- Necropolis of Sidi Bishr, Alexandria, Egypt. *Ενάλια* XI: 126-141 (υπό έκδοση).
- Negris, P. 1903α. *Observations concernant les variations du niveau de la mer depuis le temps historiques et préhistoriques*. Paris: Comptes rendus des séances de l'Académie des Sciences.
- _____, 1903β. Régression et transgression de la mer depuis l'époque glaciaire jusqu' à nos jours. *Revue universelle des Mines* III : 49-281.
- _____, 1904. Vestiges antiques submergés. *Ath. Mitt.* 29: 340-363.
- Nielsen-Moller, M. 2008. The Zea Harbour Project – The harbour fortifications of Zea. H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- Papathanassopoulos, G., D. Schilardi 1981. An underwater survey of Paros Greece: 1979. Preliminary report. *IJNA* 10.2: 133-134.
- Paris, J. 1915. Contributions à l'Étude des Ports Antiques du Monde Grec. Note sur Lechaion. *BCH* 39: 5-16.
- _____, 1916. Contributions à l'Étude des Ports Antiques du Monde Grec. II. Les établissements maritimes de Délos. *BCH* 40: 5-71.
- Phelps, W., Y. Lolos, Y. Vichos 1999. *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC. Proceedings of the International Conference, Spetses 19 Sept. 1998*. Athens: IENAE.

- Pirazzoli, P.A. 1987. Submerged remains of Ancient Megisti in Castellorizo Island (Greece): A preliminary survey. *IJNA* 16.1: 57-66.
- Poidebard, A. 1939. Un grand port disparu: Tyr. Recherches aériennes et sous-marines 1934-1936. *Syria* 20.3: 267-269.
- Poidebard, A., J. Lauffray 1954. Sidon. Aménagements antiques du Port de Saïda. Étude aérienne, au sol et sous-marine, 1946-1950. Aperçu historique sur les ports anciens de la Méditerranée orientale. *Revue de géographie de Lyon* 29.2: 162-163.
- Preka-Alexandri, K. 2008. The work of the Ephorate of Underwater Antiquities from 2007 to August 2008. H. Tzalas (ed.), *Tropis X. Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- Pulak, C. 2005. Discovering a Royal Ship from the Age of King Tut: Uluburun, Turkey. G. Bass (ed.), *Beneath the Seven Seas*, New York: Thames & Hudson Inc., 34-47.
- Sakellariou, D., P. Georgiou, A. Mallios, V. Kapsimalis, D. Kourkoumelis, P. Micha, T. Theodoulou, K. Dellaporta 2007. Searching for ancient shipwrecks in the Aegean Sea: The discovery of Chios and Kythnos Hellenistic wrecks by marine geological-geophysical methods. *IJNA* 36.2: 365-381.
- Samiou, C., N. Lianos, T. Hillard, L. Beness, T. Sprent 1995. The underwater survey of Torone 1992. *Meditarch* 8: 89-100.
- Samiou-Lianou, C. 1999. Ancient ports of Abdera in Aegean Thrace. H. Tzalas (ed.), *Tropis V. Nauplia 1993*. Athens, 363-368.
- Saridaki, P. 2009. Conservation of pottery from the Minoan shipwreck of Pseira. *Kentro. The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete* 12: 17-18. <<http://instapstudycenter.net/PDFs/Newsletter/vol-12.pdf>> (30-1-2012).
- Schläger, H., D. Blackman, J. Schäfer 1968. Der Hafen von Anthedon mit Beiträgen zur Topographie und Geschichte der Stadt. *Archaeologischer Anzeiger* 1: 21-98.
- Shaw, J. 1969. A Foundation in the Inner Harbor at Lechaemum. *AJA* 73: 370-372.
- Shaw, J., M. Shaw 1999. A proposal for Bronze Age Aegean ship-sheds in Crete. H. Tzalas (ed.), *Tropis V. Nauplia 1993*. Athens, 369-381.
- Simossi, A. 1991. Underwater excavation research in the ancient harbour of Samos: September - October 1988. *IJNA* 20.4: 281-298.

- Simossi, A. 1993. *Le port de guerre de Thasos*, DEA, University Aix-En Provence 1, Juin 1993.
- _____, 1994α. Le port de guerre de Thasos. *Thracia Pontica* v. I.1: 71-286.
- _____, 1994β. Les Νεώρια du port de Thasos. Une découverte récente. M. Amouretti, P. Villard (eds), *Eukrata. Mélanges offerts à Claude Vatin*, Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, 163-178.
- Skoufopoulos, N., H. Edgerton 1972. Sonar search at Gytheion harbor. *AAA* V: 202-206.
- Spondylis, E. 1996. Contribution to a study of the configuration of the coast of Pylia, based on the location of new archaeological sites. S. Stiros, R. Jones (eds), *Archaeoseismology*. Athens: IGME – The British School at Athens (Fitch Laboratory Occasional Paper 7), 119-128.
- Stavrolakes N., J. McKerman 1975. Survey of a possible shipwreck off the coast of Poros island, Greece. *Journal of Field Archaeology* 2: 275-280.
- Theodoridou D., E. Chysocheri, P. Fix 2009. The Danaos Project, 2008: Reconstructing the Crete to Egypt Route. *Proceedings of the 9th Hellenic Symposium on Oceanography & Fisheries, May 13-16, 2009, Patras*. Patras: HCMR-Patras University: 146-151.
- Theodoulou, T. 2008. The harbour network of ancient Lesbos. First step of an underwater approach (2007). H. Tzalas (ed.), *Tropis X, Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- _____, 2011α. Recording the harbour network of ancient Lesbos (2008-2009). *Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean from Antiquity to Byzantium, Recent Discoveries & New Approaches, 30 May – 1 June, Istanbul*. Istanbul: DAI – Koç University – Istanbul Archaeoloji Müzeleri (υπό έκδοση).
- _____, 2011β. Mapping the ancient ports of Lesbos. <http://www.emmaf.org/index.php?mm=5&art_id=98> (28-1-2012).
- Throckmorton, P. 1970α. *Shipwrecks and Archaeology: The unharvested sea*. New York: Weidenfeld & Nicolson.
- _____, 1970β. Searching for shipwrecks with sonar. *AAA* III: 381-386.
- _____, 1971. Exploration of a Byzantine Wreck at Pelagos Island near Alonessos. *AAA* IV:183-185.
- Throckmorton, P., J. Bullitt 1963. Underwater Surveys in Greece: 1962. *Expedition* 5: 17-23.

- Triantafyllides, I. 2008. The Zea Harbour Project – The effect of the urban development of Zea harbour in the 19th and 20th century AD on the ancient landscape. H. Tzalas, *Tropis X, Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- Tsouchlos N., C. Agourides 1999. Brief account of underwater archaeological research in Greece. H. Tzalas (ed.), *Tropis VII, Pylos 1999*. Athens, v.II: 917-926.
- Tzalas, H. 2002. The Hellenic mission's underwater archaeological survey in Alexandria (Egypt). A preliminary report. *Ενάλια VI*: 64-71.
- _____, 2003. The Hellenic mission's underwater archaeological survey in Alexandria (Egypt), 2002-2003. *Ενάλια VII*: 38-41.
- _____, 2012. The Underwater archaeological survey of the Greek Mission at the submerged necropolis of Sidi Bishr, Alexandria, Egypt. *Ενάλια XI*: 126-141 (υπό έκδοση).
- Vichos, Y. 1993. Underwater archaeology in Greece through explorations by the Hellenic Institute of Marine Archaeology. *Motion. Olympic Airway magazine*, Summer – Autumn 1993: 6-28.
- _____, 1999. The point Iria wreck: The nautical dimension. W. Phelps, Y. Lolos, Y. Vichos 1999. *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC. Proceedings of the International Conference, Spetses 19 Sept. 1998*. Athens: IENAE, 77-98.
- Vichos, Y., Y. Lolos 1994. The Cypro-Mycenean Wreck at point Iria in the Argolic Gulf: First thoughts on the origin and the nature of the vessel. S. Swiny, R. Hohlfelder, H. Swiny (eds), *Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity, Proceedings of the 2nd International Symposium "Cities on the Sea", Nicosia 18-22 Oct. 1994*. (CAARI Monograph Series, 1). Atlanta: Scholars Press, 321-337.
- Vichos Y., G. Papathanasopoulos 1991. The excavation of an early Bronze Age cargo at Dokos: the first two campaign seasons (1989-1990). H. Tzalas (ed.), *Tropis IV, Athens 1991*. Athens, 519-538.
- Vichos Y., N. Tsouchlos, G. Papathanasopoulos 1991. Première année de fouille de l' épave de Docos. *Aegaeum 7*: 147-152.
- Wachsmann, S. 2008. The Danaos Project (2007-2008). H. Tzalas (ed.), *Tropis X, Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- _____, 2010. The Danaos Project, 2007-2008. *CMAC News and Reports 2.1*: 6-8.

- Wachsmann, S., J. Hale, R. Hohlfelder 2005. In search of the lost fleets of Persian War. H. Tzalas (ed.), *Tropis IX, Ayia Napa – Cyprus 2005* (υπό έκδοση).
- Wachsmann, S., J. Hale, R. Hohlfelder, F. Yoerger, D. Davis, D. Bartoli 2005. In Search for Lost Fleets: a Preliminary Report on the Persian War Shipwrecks Survey, 2003-2005 Expeditions. H. Tzalas (ed.), *Tropis IX, Ayia Napa – Cyprus 2005* (υπό έκδοση).
- Wachsmann, S., V. Tsoukala, D. Sakellariou, D. Davis, C. Smith, B. Buxton, G. Weinberg, V. Grace, R. Edwards, H. Robinson, P. Throckmorton, E. Ralph 1965. The Antikythera shipwreck reconsidered. *Transactions of the American Philosophical Society* (Philadelphia) n.s. 55.3: 3-48.
- Yon, M. 1993. Le port de guerre de Kition (Chypre). *Dossiers d'Archéologie* 183: 40-41.
- _____, 1994. *Κίτιον. Ανασκαφές στην πόλη και το λιμάνι (1976-1993)*. Λευκωσία: Μορφωτικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου.
- _____, 1995. Kition et la mer a l' époque Classique et Hellénistique. V. Karageorghis and D. Michaelides (eds), *Cyprus and the Sea, Proceedings of the International Symposium organized by the University of Cyprus and Cyprus Ports Authority, Nicosia 25-26 Nov. 1993*. Nicosia, 119-130.
- _____, 2000. Les hangars du port chypro-phinicien de Kition. Campagnes 1996-1998 (Mission Française de Kition-Bamboula). *Syria* 77: 95-116.
- Yon, M., O. Callot, J.-F. Salles 1991. Neosoikoi in Kition, Cyprus. H. Tzalas (ed.), *Tropis IV, Athens 1991*. Athens, 597-603.
- Yon, M., J.-C. Sourisseau 2010. Le port de guerre de Kition. D.J. Blackman, M.C. Lentini (a cura di), *Ricoveri per navi militari nei porti del Mediterraneo antico et medievale, Atti del Workshop, Ravello 4-5 novembre 2005*. Ravello/Bari: Centro Universitario Europeo per i Beni Culturali, 57-67.
- Αγουρίδης, Χ. 1992. Οι μυλόλιθοι από το Πρωτοελλαδικό φορτίο του Δοκού. *Ενάλια* V.1-2: 20-25.
- _____, 2002. Ενάλια αναγνωριστική έρευνα στον Αργολικό: Ερευνητική περίοδος 2000. *Ενάλια* VI: 32-39.

- Αγουρίδης, Χ. 2004. Ενάλια αρχαιολογική έρευνα Αργολικού – Ερευνητική περίοδος 2003. *Ενάλια VIII*: 28-44.
- _____, 2005. Δεκαπέντε χρόνια υποβρυχίων ερευνών στους θαλάσσιους δρόμους του Αργολικού. Από την Εποχή του Χαλκού έως το Βυζάντιο. *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- _____, 2007. Ενάλια αρχαιολογική έρευνα Αργολικού. Ερευνητική περίοδος 2005. *Ενάλια X*: 12-30.
- _____, 2012. Ενάλια αρχαιολογική έρευνα στον Αργοσαρωνικό, 2006-2007. *Ενάλια XI*: 64-79 (υπό έκδοση).
- Αμφορείς και Θάλασσα*, κατάλογος έκθεσης στο Φρούριο Πύλου (1999). Αθήνα: ΥΠΠΟ-ΕΕΑ.
- Αναγνωστοπούλου, Μ., Ν. Λιανός 1986. Υποβρύχια έρευνα στον Κόλπο του Δερματά, Ηράκλειο Κρήτης. *ΑΑΑ XIX*: 63-70.
- Ανδρουτσάκη, Μ.-Κ. 2005-06. Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα του IENAE στον Παγασητικό κόλπο κατά το έτος 2004: Συντήρηση κεραμικών ευρημάτων. *Ενάλια IX*: 32-38.
- Από την ενάλια Κύπρο στον μυχό του πολυδίψιου Άργους. Το ναυάγιο του Ακρωτηρίου Ιρίων*, 1998, κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: IENAE.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1929. Χαλκούς ανδριάς εκ της θαλάσσης του Αρτεμισίου. *Πολέμων Α*, Αθήνα: 79-94.
- Αργύρη, Σ., Θ. Θεοδούλου 2012. Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στον Κόλπο Καλλονής Λέσβου (2005). *Ενάλια XI*: 96-105 (υπό έκδοση).
- Βασιλάκης, Α. 2010. Υστερομινωικοί νεώσοικοι Κατσαμπά Ηρακλείου. Μ. Ανδριανάκης, Ί. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1. Πρακτικά 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμ. 2008*. Ρέθυμνο, 285-293.
- Βασιλειάδης, Κ., Μ. Βενάκη, Σ. Παπανίκου 1993. Συντήρηση δύο μόνωτων κυπέλων από το Πρωτοελλαδικό ναυάγιο του Δοκού. *Ενάλια V.1-2*: 26-28.
- Βενάκη, Μ., Δ. Μαρσινοπούλου, Σ. Παπανίκου 2003. Συντήρηση λίθινης άγκυρας από την περιοχή του ναυαγίου του ακρωτηρίου Ιρίων Αργολίδας. *Ενάλια VII*: 100-103.
- Βήχος, Γ. 1992. Ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων (1993). II. Οι λίθινες άγκυρες. *Ενάλια IV.3-4*: 15-18.

- Βήχος, Γ., Β. Κυριακοπούλου 1989. Αυτοψία στον υποβρύχιο αρχαιολογικό χώρο του Δοκού (Μάιος 1989). *Ενάλια* 1.Β: 12-13.
- Βλαχάκη, Φ. 2005. Η έκθεση του ναυαγίου του Ακρωτηρίου Ιρίων. Μουσειολογική και μουσειογραφική προσέγγιση. *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- _____, 2005-06. Εργασίες και αποτελέσματα τεκμηρίωσης κατά την υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα του 2004 στο Νανάγιο 7 του Παγασητικού κόλπου. *Ενάλια* IX: 22-31.
- Γιαλούρης, Ν. 1957. Δοκιμαστικά έρευνα εις τον κόλπον της Φειάς. *ΑΕ*: 31.
- Δαβάρας, Κ. 1967. Είς νέωσοικος παρά την Σητεϊαν. *ΑΕ*: 87-93.
- Δελλαπόρτα, Κ., Θ. Δημητριάδου 1999. Παραδόσεις. *ΑΔ* 55: 1030-1032.
- Δελλαπόρτα, Κ. 1997. Νανάγιο του 16ου αιώνα στο νησί της Ζακύνθου (Προκαταρκτικά αποτελέσματα 1991-1997). *ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος 23-27.9.1997, Πρακτικά*, τ. Α: 213-221.
- _____, 1999. Το έργο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων (Χρονικά 1976-1999). Η. Tzalas (ed.), *Tropis VII, Pylos 1999*. Athens, v.II: 903-916.
- _____, 1999α. Δοκιμαστική υποβρύχια επιφανειακή έρευνα στις Βόρειες Σποράδες σε συνεργασία με το Νορβηγικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. *ΑΔ* 54: 1020-1022.
- _____, 1999β. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. *ΑΔ* 54: 1014-1015.
- _____, 1999γ. Παροικιά. *ΑΔ* 55: 1016.
- _____, 2000α. Σύρνα. *ΑΔ* 55: 1208-1209.
- _____, 2000β. Ζάκυνθος. Νανάγιο Ισπανικού πλοίου. *ΑΔ* 55: 1215-1220.
- _____, 2000γ. Συνέδρια - Εκθέσεις. *ΑΔ* 55: 1207-1208.
- _____, 2000δ. Υποβρύχια επιφανειακή έρευνα σε συνεργασία με το Νορβηγικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Ιθάκη - Κεφαλλονιά. *ΑΔ* 55: 1224-1225.
- _____, 2002. Πρόσφατες έρευνες και ευρήματα ΕΕΑ κατά το διάστημα 1999 - 2002. Η. Tzalas (ed.), *Tropis VIII, Hydra 2002* (υπό έκδοση).
- _____, 2002α. Νανάγιο Ζακύνθου: Προκαταρκτικά αποτελέσματα υποβρύχιας ανασκαφής 2000. *Ενάλια* VI: 40-55.
- _____, 2005. Οι δραστηριότητες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού. *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας*

- έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, *Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- Δελλαπόρτα, Κ., Δ. Σακελλαρίου 2000. Υποβρύχια ακουστική διερεύνηση πυθμένα στη Δωδεκάνησο με τη συνεργασία του Εθνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών (ΕΚΘΕ). *ΑΔ 55*: 1209-1213.
- Δελλαπόρτα, Κ., Η. Σπονδύλης 1988. Πλατυγιάλι Αστακού: ένας βυθισμένος ΠΕ οικισμός. *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-22-23 Οκτωβρίου 1988*. Αγρίνιο, 39-46.
- Δελλαπόρτα, Κ., Η. Σπονδύλης, Δ. Ευαγγελιστής, Π. Μίχα, Θ. Θεοδούλου 2003. Έρευνα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Εθνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών στις θαλάσσιες περιοχές Καλύμνου, Λέρου και Λειψών. *Ενάλια VII*: 42-49.
- Δελλαπόρτα, Κ., Η. Σπονδύλης, Ι. Μπαξεβανάκης 1988. Πρωτοελλαδικός οικισμός στο Πλατυγιάλι Αστακού (πρώτες παρατηρήσεις). *Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα 49.1*: 15.
- Δεμέστιχα, Σ. 2005-06. Οι αμφορείς του Ναυαγίου 7 στον Παγασητικό κόλπο. *Ενάλια IX*: 43.
- _____, 2006. Το φορτίο του Ναυαγίου 7 στον Παγασητικό Κόλπο. Πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Ν. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο (3^{ος} - 7^{ος} αι. μ.Χ.). Επιστημονική συνάντηση, Θεσσαλονίκη 12-16 Νοεμ. 2006*. (Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, 8). Θεσσαλονίκη, 131-142.
- Δημητρίου, Α. 2011. Το ίδρυμα Θέτις. *Χρονικό. Ένθετο στην κυπριακή εφημερίδα Πολίτης (18-12-11)*.
- Έπι νηα θοήν και θίνα θαλάσσης*, κατάλογος έκθεσης στο Φρούριο Πύλου (1999). Αθήνα: ΥΠΠΟ-ΕΕΑ.
- Ευαγγελιστής, Δ. 2000. Παγάνα. *ΑΔ 55*: 1220-1224.
- Ευαγγελιστής, Δ., Θ. Θεοδούλου 2003. Θαλάσσια ευρήματα από την περιοχή του Ακρωτηρίου Ατζιπάς στην Κάλυμνο. *Ενάλια VII*: 50-55.
- Θεοδούλου, Θ. 2005. Η συμμετοχή του I.E.N.A.E. στο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα NAVIS. *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του*

- IENAE Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- Θεοδούλου, Θ. 2009α. Ταξιδεύοντας στα αρχαία λιμάνια της Λέσβου... Σταθμός στο ακρωτήριο της Βρίσας. *Αντίλαλος της Βρίσας* 45. Αθήνα: Σύλλογος Βρισαγωγών Αθήνας, 81-84.
- _____, 2009β. Ταξιδεύοντας στα αρχαία λιμάνια της Λέσβου... Το ταξίδι στον Άγιο Φωκά συνεχίζεται. *Αντίλαλος της Βρίσας* 46. Αθήνα: Σύλλογος Βρισαγωγών Αθήνας, 75-77.
- _____, 2010. Υποβρύχια έρευνα στα αρχαία λιμάνια της Λέσβου. *Αρχαιολογία* 116: 93-102. <<http://www.arxaiologia.gr/assets/media/PDFofIssues/8982.pdf>> (29-1-2012).
- _____, 2011α. Ναυάγια, λιμάνια και βυθισμένα κτήρια. Η αρχαιολογία υποβρυχίως. *Αριάδνη* 16 (2010): 239-260.
- _____, 2011β. Η ενάλια αρχαιολογική έρευνα στην Κρήτη μέχρι σήμερα και οι προοπτικές της. Ανακοίνωση στο *11^ο Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 21-27 Οκτ. 2011* (υπό έκδοση).
- _____, 2011γ. Γεωλογικές αλλαγές και αρχαία κατάλοιπα στις ακτές της Κρήτης. *Summer school: Υλικά δομής των αρχαίων και Γεωμορφολογική εξέλιξη της Δ. Κρήτης κατά τους Προϊστορικούς & Ιστορικούς χρόνους, Αύγ. 2011*. Κίσαμος: Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος Πανεπιστημίου Αθηνών, 43-49.
- Θεοδούλου, Θ., Δ. Κουρκουμέλης 1999. Το ναυάγιο της Αντιδραγονέρας στα Κύθηρα (4^{ος} π.Χ. αιώνας). Η. Tzalas (ed.), *Tropis V. Nauplia 1993*. Athens, 243-248.
- Θεοδούλου, Θ., Δ. Κουρκουμέλης, Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, Β. Foley 2009. Υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της Χίου. Η εξέλιξη της υποβρύχιας επισκόπησης 1954-2008. *9^ο Πανελλήνιο συμπόσιο ωκεανογραφίας και αλιείας, Πάτρα 13-16 Μαΐου 2009*. Αθήνα: Πανελλήνιος Σύλλογος Εργαζομένων ΕΛΚΕΘΕ – Πανεπιστήμιο Πάτρας – ΕΛΚΕΘΕ, 140-145.
- Θεοδούλου, Θ., Γ. Κουρτζέλλης 2010. Λιμάνια και ναυτικοί δρόμοι στην αρχαία Λέσβο. *Λεσβιακό Ημερολόγιο 2011. Γράμματα, τέχνες, πολιτισμός*. Μυτιλήνη: Αιολίδα, 129-147.
- IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Πρακτικά της διημερίδας στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE*

- Νίκου Τσούχλου, IENAE, Αθήνα, 20-22 Μαΐου 2005. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- Καζιάνης, Δ. 1994. Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. *ΑΔ* 49: 853-858.
- _____, 1996. Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. *ΑΔ* 41: 724-726.
- _____, 1997α. Παραδόσεις αρχαίων. *ΑΔ* 51: 1201.
- _____, 1997β. Εργασίες για το Κέντρο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών. *ΑΔ* 51: 1196-1197.
- _____, 1997γ. Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. *ΑΔ* 51: 1185-1187.
- Καλλιπολίτης, Β. 1972. Ανασυγκρότησις του χαλκού ίππου του Αρτεμισίου. *ΑΑΑ* 5: 419-426.
- Καλτσάς, Ν. 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*. Αθήνα: Εκδ. Καπόν.
- Καλτσάς κ.ά. 2012 : Ν. Καλτσάς, Ε. Βλαχογιάννη, Π. Μπούγια (επιμ.) 2012. *Το Ναυάγιο των Αντικυθήρων. Το πλοίο – οι θησαυροί – ο μηχανισμός, Κατάλογος Έκθεσης, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Απρίλιος 2012 - Απρίλιος 2013*, Αθήνα: Εκδ. Καπόν.
- Καρούζος, Χ. 1931. Ο Ποσειδών του Αρτεμισίου. *ΑΔ* 13: 41-42.
- Κατάκης, Σ.Ε. 2001. Η περιοχή του Αρτεμισίου κατά την Αρχαιότητα II. Το ναυάγιο του Αρτεμισίου. <<http://www.eoschalkidas.gr/index.php/2011-12-14-23-10-45/35-artemisio2>> (30-1-2012).
- Κολώνας, Λ. 1991. Οινιάδες. *ΑΔ* 46: 164-166.
- _____, 1992. Νεώρια Οινιαδών. *ΑΔ* 47: 148.
- Κουμανούδης, Σ. 1885. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1884: 14-17.
- Κουρκουμέλης, Δ. 1992. Αναγνωριστική υποβρύχια έρευνα στη θαλάσσια περιοχή Αυλέμονα Κυθήρων. *Ενάλια* IV.1-2: 6-11.
- _____, 1993α. Υποβρύχια Αρχαιολογική έρευνα στη νησίδα Αντιδραγονέρα - Κυθήρων (περίοδοι 1994-95). *Ενάλια* V.1-2 1993: 32-41.
- _____, 1993β. Υποβρύχια Αρχαιολογική έρευνα στη νησίδα Αντιδραγονέρα - Κυθήρων (περίοδος 1996). *Ενάλια* V.3-4: 30-37.
- _____, 2004α. Το ναυάγιο της Αντιδραγονέρας: ένα κλειστό εύρημα του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ. από τα Κύθηρα. *Πρακτικά ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000*. Βόλος Αθήνα: Τ.Α.Π.Α., 439-444.
- _____, 2004β. Υποβρύχια ανασκαφή στο ναυάγιο της Αντιδραγονέρας (Κύθηρα). Περίοδοι 1997 και 2000. *Ενάλια* VI: 10-21.

- Κουρκουμέλης, Δ., Θ. Θεοδούλου 2005. Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στα νησιά των Κυθήρων. Το ναυάγιο της Αντιδραγονέρας. *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- Κουρουγιώτης, Κ. 1902. Τα ευρήματα του ναυαγίου των Αντικυθήρων. *ΑΕ*: 146-171.
- Κουτσουφλάκης, Γ. 2007. Χάλκινος κορμός ιππέα από τη θαλάσσια περιοχή της Καλύμνου. *Ενάλια Χ*: 42-57.
- Κουτσουφλάκης, Γ., Ξ. Αργύρη 2009. Αρχαία Ναυάγια και Φορτία Πλοίων στο Θαλάσσιο Χώρο του Νοτίου Ευβοϊκού. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα, (Βόλος 12-15/3/2009)*. Βόλος (υπό έκδοση).
- Κουτσουφλάκης, Γ., Ξ. Αργύρη, Χ. Παπαδοπούλου, Γ. Σαπουντζής 2012. Υποβρύχια Επιφανειακή Έρευνα στο Νότιο Ευβοϊκό (2006-2008). *Ενάλια ΧΙ*: 34-63 (υπό έκδοση).
- Κουτσουφλάκης, Γ., Δ. Κουρκουμέλης 2006. Ναυάγιο ύστερης αρχαϊκής περιόδου στο Νότιο Ευβοϊκό. *ΑΑΑ*: 83-103.
- Κουτσουφλάκης, Γ., Η. Σπονδύλης 2012. Ναυάγιο Κλασικών Χρόνων στην Νήσο Πολύαιγο Κυκλάδων. *Ενάλια ΧΙ*: 106-125 (υπό έκδοση).
- Κραουνάκη, Ι., Δ. Κουρκουμέλης 2000. Παροικιά. *ΑΔ* 55: 1213-1215.
- Κριτζάς, Χ. 1971. Το βυζαντινόν ναυάγιον Πελαγοννήσου Αλοννήσου. *ΑΑΑ* IV:176-182.
- _____, 1972. Νέα εκ της πόλεως Επιδαύρου. *ΑΑΑ* V: 186-199.
- _____, 1988α. Δία, σκιαγραφία μιας ερημονήσου. *Ναυτική Παράδοση* 1.2: 8-9.
- _____, 1988β. Υποβρύχια αρχαιολογία στην Ελλάδα. *Ναυτική παράδοση* 1.6: 8-12.
- _____, 1989. Συνέχιση της αναγνωριστικής έρευνας (1977). *Ενάλια* 1.Β: 10-11.
- Λιανός, Ν. 1983. Έρευνα στο ναυάγιο «MENTΩΡ». *Αρχαιολογία* 8: 24-28.
- _____, 1986. Έρευνα και μελέτη γαλλικού ναυαγίου του 17^{ου} αι. «La Thérèse». *ΑΑΑ* XIX: 45-62.
- _____, 1989. Υποβρύχια έρευνα στο γαλλικό ναυάγιο του 17^{ου} αι. “La Thérèse”. *Ενάλια* 1.Β: 8-9.

- Λιανός, Ν., Μ. Αναγνωστοπούλου 1995. Η ανατίναξη του γαλλικού πολεμικού πλοίου La Thétèse και η σημασία του στην έκβαση του Κρητικού Πολέμου (1669). *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 25-31 Αυγ. 1991*. Τόμ. Β2, Ρέθυμνο, 439-444.
- Λώλος, Γ. 1991. Υποβρύχια επιφανειακή έρευνα στο ναυάγιο της ύστερης εποχής του χαλκού στο ακρωτήριο Ιρίων. Μέρος Β'. Η κεραμεική. *Ενάλια* III.1-2: 17-25.
- _____, 1992α. Ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων (1992). Τα κεραμεικά ευρήματα. *Ενάλια* IV.1-2: 13-14.
- _____, 1992β. Ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων (1993). III. Τα κεραμεικά ευρήματα. *Ενάλια* IV.3-4: 19-29.
- _____, 1993. Ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων (1994). Τα κεραμεικά ευρήματα. *Ενάλια* V.3-4: 18-25.
- _____, 2003. Ο Χρήστος Τσουντας στο στενό της Σαλαμίνας, 1884: Η πρώτη οργανωμένη υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στην Ιστορία. *Ενάλια* VII: 13-37.
- Λώλος, Γ., Κ. Δελλαπόρτα, Δ. Ευαγγελιστής, Θ. Θεοδούλου, Ν. Καραπέτση, Μ. Μιχάλη 2007. Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στις νότιες ακτές της Σαλαμίνας, 2005. *Ενάλια* X: 31-41.
- Λώλος, Γ., Κ. Δελλαπόρτα, Π. Μίχα, Δ. Σακελλαρίου 2005-06. Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στις νότιες ακτές της Σαλαμίνας, 2004. *Ενάλια* IX: 44-50.
- Μαρινάτος, Σ. 1926. Ανασκαφαί Νίρου Χάνι Κρήτης. *ΠΑΕ*: 141.
- _____, 1968. Ελίκη, Θήρα, Θήβαι. *ΑΑΑ* I: 1-17.
- Μελά, Π.-Τ. 1996. Υποβρύχιες έρευνες και αυτοψίες. *ΑΔ* 51: 733-737.
- _____, 1998. Λαύριο. Όρμος Πουνταζέζας. *ΑΔ* 53: 1029-1030.
- Μελά, Π.-Τ., Α. Ταγωνίδου, Φ.Κ. Χανιώτης 1997α. Εργασίες στο Κέντρο Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών. *ΑΔ*: 1196-1197.
- _____, 1997β. Εργασίες για το υποβρύχιο αρχαιολογικό πάρκο. Μεθώνη. *ΑΔ*: 1197-1199.
- Μεντόγιαννης, Β. 2007. 3800 χρόνια μετά. Περιοδικό «Κ» της *Καθημερινής* (7-10-2007).
- Μίχα, Π. 2009. Νέα Δεδομένα για το Επίγειο της Αρχαίας Αιγείρας στη Θέση Μαύρα Λιθάρια, Δυτικής Ευρωστίνης. *Η Κορινθία και η Βορειοανατολική Πελοπόννησος: Τοπογραφία και Ιστορία από τους Προϊ-*

- στορικούς Χρόνους ως το Τέλος της Αρχαιότητας, Λουτράκι 26-29 Μαρτίου 2009. Αθήνα: ΔΑΙ (υπό έκδοση).
- Μουρτζάς, Ν. 2007. Παλαιόπολη Άνδρου: η ανασκαφή και τα αρχαία λιμενικά έργα. β) Τα λιμενικά έργα. *Διημερίδα: Το Αρχαιολογικό Έργο των Πανεπιστημίων στην Ελλάδα από την παλαιολιθική περίοδο έως την ύστερη αρχαιότητα*, 6-7 Δεκ. 2007. Αθήνα: ΥΠΠΟ, 5-6 (συνοδευτικός ψηφιακός δίσκος).
- Μπάικα, Κ. 2011. Χερσαία και υποβρύχια έρευνα των λαξευτών νεωσοίκων της Κρήτης (αρχαία Ρίθυμνα, Τρυπητός Σητείας, Μάταλα). *11^ο Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 21-27 Οκτ. 2011* (υπό έκδοση).
- Μπέρτος, Ν. 1926. Έκθεσις περί της εξερευνήσεως του βυθού της θαλάσσης του Αρτεμισίου. *ΑΔ* 10: 87-95.
- Οικονόμου, Γ.Π. 1928. Παρατηρήσεις εις το εκ της θαλάσσης του Αρτεμισίου χαλκούν άγαλμα. *ΠΑΕ*: 750-753.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Λ. (επιμ.) 2007. *Παλαιόπολη Άνδρου, Είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*. Αθήνα.
- Παπαθανασόπουλος, Γ. 1961/2. Αρχαιότητες και μνημεία της Μεσσηνίας. Κόλπος Ναυαρίνου. *ΑΔ*: 92-93.
- _____, 1976. Το πρωτοελλαδικό νανάγιο της Δοκού. *ΑΑΑ* IX: 17-22.
- _____, 1981. Νάξος: υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα. *ΠΑΕ*: 298-302.
- _____, 1983. Η υποβρύχια αρχαιολογία και η σημασία της. *Αρχαιολογία* 8: 16-23.
- Παπαθανασόπουλος, Γ., Γ. Βήχος, Γ. Λώλος 1991. Δοκός: Ανασκαφική περίοδος 1991. *Ενάλια* III.1-2: 26-28.
- _____, 1992. Δοκός: Ανασκαφική περίοδος 1992. Η υποβρύχια έρευνα. Η κεραμική. *Ενάλια* V.1-2: 6-19.
- Παπαθανασόπουλος, Γ., Γ. Λώλος, Γ. Βήχος 1991. Δοκός: Ανασκαφική περίοδος 1991. Υποβρύχια έρευνα. Τα κεραμικά ευρήματα. *Ενάλια* III.1-2: 4-29.
- Παπαθεοδώρου, Γ., Μ. Γεραγά, Ν. Κάστανος, Γ. Γκιώνης, Θ. Χασιώτης, Α. Χάλαρη, Γ. Φερεντίνος 2005. Η μελέτη της παράκτιας παλαιογεωγραφίας της νήσου Δοκού με την εφαρμογή των θαλασσιών γεωφυσικών μεθόδων. *ΙΕΝΑΕ. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του ΙΕΝΑΕ Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: ΙΕΝΑΕ (υπό έκδοση).

- Παπαθεοδώρου, Γ., Η. Φακίρης, Μ. Γεραγά, Μ. Ιατρού, Δ. Χριστοδούλου, Μ. Πατσουράκης, Σ. Κεκεμπάνου, Γ. Καρέλας, Γ. Φερεντίνος 2009. Ακολουθώντας τα χνάρια των Throckmorton, Edgerton και Yalouris για την αναζήτηση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (Λεπάντο) 36 χρόνια μετά. 9^ο Πανελλήνιο συμπόσιο ωκεανογραφίας και αλιείας, Πάτρα 13-16 Μαΐου 2009. Αθήνα: Πανελλήνιος Σύλλογος Εργαζομένων ΕΛΚΕΘΕ - Πανεπιστήμιο Πάτρας - ΕΛΚΕΘΕ, 134-139.
- Παπαϊωάννου, Α. 1984. Ο έφηβος του Μαραθώνος. *ΑΕ*: 191-215.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 1999. Βυζαντινά κεραμικά από το ναυάγιο του Καστελλορίζου. *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*. Αθήνα: ΤΑΠΙΑ, 143-157.
- Πέννας, Χ. 1990. Ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων. *Ενάλια* II.1-2: 6-8.
- Πέννας, Χ., Γ. Βήχος 1991. Υποβρύχια επιφανειακή έρευνα στο ναυάγιο της ύστερης εποχής του χαλκού στο ακρωτήριο Ιρίων. Μέρος Α'. Η υποβρύχια έρευνα και η σημασία της. *Ενάλια* III.1-2: 8-17.
- _____, 1992α. Ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων (1992). Η αναγνωριστική έρευνα. *Ενάλια* IV.1-2: 12.
- _____, 1992β. Ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων (1993). Ι. Ανασκαφή και αποτελέσματα. *Ενάλια* IV.3-4: 4-15.
- _____, 1993. Ναυάγιο ακρωτηρίου Ιρίων (1994). Η ολοκλήρωση της έρευνας. *Ενάλια* V.3-4: 10-17.
- Πετράκος, Β. 2009. Ραμνούς. *Το Έργον*: 24-25.
- _____, 2010. Ραμνούς. *Το Έργον*: 13.
- Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ., Ξ. Αργύρη, Θ. Θεοδούλου 2008. Underwater Survey at Chios island - Preliminary Results. Η. Tzalas (ed.), *Tropis X, Hydra 2008* (υπό έκδοση).
- Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ., Θ. Θεοδούλου, Ξ. Αργύρη, Β. Μεντόγιαννης 2010. Προκαταρκτική έρευνα σε τρία άγνωστα ναυάγια στη βορειοανατολική ακτή της Κρήτης. *Β' Παγκρήτια Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στην Κρήτη, 25-28 Νοεμ. 2010*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης - 28^ο ΕΒΑ - Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών (υπό έκδοση).
- Ρωμαίος, Κ. 1924-25. Παις του Μαραθώνος. *ΑΔ*: 145-187.
- Σαμίου, Χ. 1993. Άβδηρα 1993. *ΑΔ* 48: 585-586.
- _____, 1994. Άβδηρα 1994. *ΑΔ* 49: 855.

- Σαμίου, Χ. 1999. Τορώνη. *Ἐπὶ νῆα θοῆν καὶ θίνα θαλάσσης*, κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: ΥΠΠΟ - ΕΕΑ, (χωρίς αρίθμηση σελίδων).
- Σαμίου, Χ., Ν. Λιανός 1999. Άνδρος. *ΑΔ* 54: 1016-1017.
- Σαραμαντή, Θ., Κ. Βασιλειάδης, Μ. Βενάκη, Δ. Μαρσινοπούλου, Σ. Παπανίκου 2005. Η συντήρηση των εναλίων ευρημάτων από τις ανασκαφές του Ι.ΕΝ.Α.Ε. στο Δοκό και στα Ίρια, 1990-2005. *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- Σαραμαντή, Θ., Α. Μωραΐτου 1991. Η συντήρηση των κεραμικών ευρημάτων του ναυαγίου του Δοκού. *Ενάλια* III.3-4: 32-40.
- Σίμωσι, Α. 1985. Έρευνες στο λιμάνι της Θάσου. *ΑΑΑ* XVIII: 119-136.
- _____, 1987α. Υποβρύχια ανασκαφική έρευνα στο Μπούρτζι Ναυπλίου. *ΑΑΑ* XX: 93-111.
- _____, 1987β. Ελληνογαλλικές έρευνες στο λιμάνι της Θάσου. *ΑΑΑ* XX: 75-92.
- _____, 1988. Το αρχαίο λιμάνι της Σάμου. *ΑΑΑ* XXI: 111-125.
- _____, 1993. Σάμος. Αρχαίο λιμάνι Σάμου (δεύτερη περίοδος ανασκαφικής έρευνας). *ΑΔ* 48.Β.2: 592-595.
- _____, 1994. Σάμος, Πυθαγόρειο. *ΑΔ* 49.Β.2: 858-862.
- _____, 1994-1995. Το αρχαίο πολεμικό λιμάνι της Θάσου. *ΑΔ* 49-50, Μελέτες Α: 133-160.
- _____, 1995. Υποβρύχιας έρευνες. *ΑΔ* 50: 843-856.
- _____, 1996. Υποβρύχιας έρευνες και αυτοψίες. *ΑΔ* 51: 726-733.
- _____, 1997. Υποβρύχιας έρευνες και αυτοψίες. *ΑΔ* 52: 1188-1196.
- _____, 1998. Σύρος. Φοίνικας. *ΑΔ* 53: 1025-1026.
- _____, 2009. Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. 30 χρόνια ερευνητικής δράσης. *Αρχαιολογία* 115: 95-105.
- Σίμωσι, Α., J.-Y. Empereur 1990. Θάσος, Αρχαίο λιμάνι. *ΑΔ* 45: 529-532.
- _____, 1991. Θάσος, Υποβρύχια ανασκαφική έρευνα. *ΑΔ* 46: 525-526.
- _____, 1992. Θάσος, Εμπορικό λιμάνι. *ΑΔ* 47: 694-696.
- Σπονδύλης, Η. 1988. Υποβρύχιας έρευνες - περιοδείες. *ΑΔ* 43: 681-687.
- _____, 1992. Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών της Πυλίας με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων. *Ενάλια* IV.3/4: 30-37.
- _____, 1998. Ένα βυθισμένο λιμενικό έργο στον Οτζιά Κέας. Λ.Γ. Μενδώ-

- νη – Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου 22-25 Ιουνίου 1994*. Αθήνα, 699-712.
- Σπονδύλης, Η. 1999α. Μεθώνη. *Έπι νῆα θοῖν καὶ θίνα θαλάσσης*, κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: ΥΠΠΟ - ΕΕΑ, (χωρίς αρίθμηση σελίδων).
- _____, 1999β. Νομός Μεσσηνίας. Μεθώνη. *ΑΔ 54*: 1025-1028.
- _____, 1999γ. Νομός Λακωνίας. *ΑΔ 54*: 1023-1025.
- _____, 2000. Νομός Μεσσηνίας. Μεθώνη. *ΑΔ 55*: 1225-1226.
- _____, 2002. Αναγνωριστική έρευνα ΙΕΝΑΕ δυτικών ακτών νοτίου Παγασητικού, έτους 2000. *Ενάλια VI*: 24-31.
- _____, 2005. Υποβρύχια έρευνα στις δυτικές ακτές του νοτίου Παγασητικού. Ανασκόπηση περιόδου 2000-2004. *ΙΕΝΑΕ. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του ΙΕΝΑΕ Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: ΙΕΝΑΕ (υπό έκδοση).
- _____, 2005-06α. Υποβρύχια έρευνα ΙΕΝΑΕ στον Παγασητικό κόλπο. Ερευνητική περίοδος 2004. *Ενάλια IX*: 6-21.
- _____, 2005-06β. Έρευνα ΙΕΝΑΕ δυτικών ακτών νοτίου Παγασητικού, έτους 2005. Σύνοτμη έκθεση. *Ενάλια IX*: 39-42.
- _____, 2012. Υποβρύχια Έρευνα ΙΕΝΑΕ στον Παγασητικό Κόλπο. Ερευνητική περίοδος 2005. *Ενάλια XI*: 10-33.
- Σπονδύλης, Η., Σ. Δεμέστιχα 2003. Αναγνωριστική έρευνα ΙΕΝΑΕ δυτικών ακτών νοτίου Παγασητικού, έτους 2003. *Ενάλια VIII*: 11-27.
- Τζάλας, Χ., Ε. Χρυσοχέρη 2005. Δώδεκα ενάλιες αρχαιολογικές έρευνες της Ελληνικής Αποστολής στην Αλεξάνδρεια (1998-2004). *ΙΕΝΑΕ. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του ΙΕΝΑΕ Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: ΙΕΝΑΕ (υπό έκδοση).
- Τσούχλος, Ν. (επιμ.) 1989. Δοκός 1989. *Ενάλια Α.3-4*: 1-31 (αφιέρωμα).
- _____, (επιμ.) 1990. Δοκός 1990. *Ενάλια II.3-4*: 4-44 (αφιέρωμα).
- Φίλιος, Δ. 1899. Χαλκούν άγαλμα Ποσειδώνος εκ Βοιωτίας. *ΑΕ*: 56-74.
- Φιλοθέου, Γ., Μ. Μιχαηλίδου 1986. Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο. *ΑΔ 41, Μελέτες*: 271-330.
- Χανιώτης, Φ.Κ. 1988. Νέα στοιχεία για την Μηκύβερνα, το επίνειο της Αρχαίας Ολύμπου. *ΑΑΑ XXI*: 102-110.

- Χανιώτης, Φ.Κ. 1992. Αλές Βοιωτίας. *ΑΔ* 47: 693.
- _____, 1994. Βόρειες Σποράδες. Νήσος Περιστερά (ναυάγιο βυζαντινών χρόνων), Νήσος Φαγκρού ή Πελερίσσα (ναυάγιο 5^ο αι. π.Χ.), Νήσος Ψαθούρα (ναυάγιο 4^ο αι. π.Χ.), Νήσος Κυρά Παναγιά, Ακρωτήριο Κάτεργο (ναυάγιο βυζαντινής εποχής). *ΑΔ* 49: 854-864.
- _____, 1996. Φαγκρού Βορείων Σποράδων. *ΑΔ* 51: 724-725.
- _____, 1999. Ναυάγιο του 5^ο αι. π.Χ. στις Βόρειες Σποράδες. *Έπι νηα θοήν και θίνα θαλάσσης*, κατάλογος έκθεσης. Αθήνα: ΥΠΠΟ - ΕΕΑ, (χωρίς αρίθμηση σελίδων).
- Χαρατζοπούλου, Κ. 2001. Αρχαιολογία στο Διαδίκτυο. Η βάση δεδομένων Navis στο διαδίκτυο. *Αρχαιολογία* 80: 108-110.
- Χατζηδάκη, Ε. 1992. Ανασκαφή σε Κλασσικό ναυάγιο στην Αλόνησο (5ος π.Χ. αι.). *Ενάλια* IV.1-2: 16-25.
- _____, 1993α. Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων. Φαλάσαρνα. *ΑΔ* 48: 588-591.
- _____, 1993β. Νομός Μαγνησίας. Αλόνησος. *ΑΔ* 48: 586.
- _____, 1994. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων και τα προγράμματα υποβρυχίων ανασκαφών. *Αρχαιολογία* 51: 86-88.
- _____, 1999α. Αλόνησος. *ΑΔ* 54: 1019-1020.
- _____, 1999β. Νομοί Χανίων, Ηρακλείου. *ΑΔ* 54: 1017-1019.
- _____, 2002. Μινωικό ναυάγιο στη νήσο Ψείρα της ανατολικής Κρήτης. *Ενάλια* VI: 45-48.
- _____, 2005. Μινωϊκό ναυάγιο στη νήσο Ψείρα της Ανατολικής Κρήτης. *IENAE. Τριάντα χρόνια υποβρύχιας έρευνας. Από το Πελαγονήσι στην Κορακιά, Διημερίδα στη μνήμη του ιδρυτή του IENAE Νίκου Τσούχλου, 20-22 Μαΐου 2005*. Αθήνα: IENAE (υπό έκδοση).
- Χατζησάββας, Σ. 2005-06. Η ιστορία επαναλαμβάνεται. ΘΕΤΙΣ, το κυπριακό ίδρυμα για την προστασία της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς. *Ενάλια* IX: 51-57.

THEOTOKIS THEODOULOU

**Underwater archaeological research in Greece
– a brief outline**

Abstract

THE ARTICLE includes a brief history of underwater archaeological research in Greece from the 19th century until today. It is based mainly on published data related to the subject and it is not exhaustive. It attempts to include as much information as possible on research missions and the sites investigated, so as to operate as a reference tool for researchers. The records documented cover the period from 1802 (Parthenon's sculptures recovery) to the mission at the bay of Heraklion, Crete in October 2011.

It consists of four parts:

- a] The 19th c. operations –with a section referring to the sculptures occasionally retrieved by fishermen from that period until today in Greece and the Mediterranean Basin–, as well as the first half of the 20th c. missions with surface-supplied diving suits of sponge divers until the discovery of autonomous diving equipment (SCUBA) in 1943.
- b] The operations conducted in Greek waters by Greek and foreign archaeologists and researchers from the early 1950s until the establishment of the Hellenic Institute of Marine Antiquities in 1973 and the Ephorate of Underwater Antiquities of the Ministry of Culture in 1976.

- c] The period from 1976 until the end of the 20th c., which includes expeditions and excavations of the Ephorate and the Institute, such as those at the harbours of Thasos, Phalassarna and Samos, the sites of Astakos and Methone, as well as the wrecks of “La Thérèse”, Dokos, Iria, Kythera, etc.
- d] The operations of the last decade, when the Ephorate started to cooperate closely with other Greek and foreign institutions, allowing for deep water explorations with the use of cutting edge technology.

At the same time several missions of the Ephorate, the Institute, foreign Archaeological Schools and Universities explore sea areas and front shore sites documenting the ancient remnants of marine activity and submergence mechanisms.

